

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΡΕΒΕΖΑΣ / EPHORATE OF ANTIQUITIES OF PREVEZA

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΝΕΚΡΟΜΑΝΤΕΙΟΥ ΚΑΙ ΕΦΥΡΑΣ

THE ARCHAEOLOGICAL SITES
OF NEKROMANTEION AND ERHYRA

ΠΡΕΒΕΖΑ / PREVEZA 2015

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΡΕΒΕΖΑΣ / EPHORATE OF ANTIQUITIES OF PREVEZA

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΝΕΚΡΟΜΑΝΤΕΙΟΥ ΚΑΙ ΕΦΥΡΑΣ

THE ARCHAEOLOGICAL SITES
OF NEKROMANTEION AND ERHYRA

ΠΡΕΒΕΖΑ / PREVEZA 2015

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF PREVEZA

Το παρόν έντυπο υλοποιήθηκε
στο πλαίσιο του Έργου:
«Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων
Νεκρομαντείου και Εφύρας»

This publication was created
in relation to the project
“Enhancement of the archaeological sites
of Nekromanteion and Ephyra”

ΕΡΓΟ ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΟΥΜΕΝΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

A PROJECT CO-FUNDED
BY THE EUROPEAN UNION
EUROPEAN REGIONAL DEVELOPMENT FUN

ISBN

978-960-386-266-6

© Copyright

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, 2015 / Ephorate of Antiquities of Preveza, 2015

Γενική επιμέλεια

Ανθή Αγγέλη, Προϊσταμένη της Εφορείας
Αρχαιοτήτων Πρέβεζας

Κείμενα

Ανθή Αγγέλη, Προϊσταμένη της Εφορείας
Αρχαιοτήτων Πρέβεζας
Χριστίνα Μερκούρη, Προϊσταμένη της Εφορείας
Αρχαιοτήτων Ζακύνθου
Δήμητρα Δρόσου, Αθηνά Κωνσταντάκη,
Ευγενία Γκατζόγια, αρχαιολόγοι
Χρυσάνθη Ιωακειμίδου, Αθηνά Μπουζάκη,
αρχιτέκτονες
Καλλιόπη Κουτσοτόλη, πολ. μηχανικός
Διονυσία Σταματοπούλου, Κωνσταντίνος Λάμπας,
Στέφανος Χρηστίδης, συντηρητές

Φωτογραφίες - Χάρτες

Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πρέβεζας
Δάκαρης, Σ. 1993
Besonen M.R. et al, 2003
Παπαδόπουλος. Θ. - Κοντορλή, Λ. 2003

Επιλογή φωτογραφιών - διορθώσεις

Δήμητρα Δρόσου, αρχαιολόγος

Καλλιτεχνική επιμέλεια

Editing

Anthi Aggeli, Director of the Ephorate
of Antiquities of Preveza

Text

Anthi Aggeli, Director of the Ephorate
of Antiquities of Preveza
Christina Merkouri, Director of the Ephorate
of Antiquities of Zakynthos
Dimitra Drosou, Eugenia Gkatzogia, Athina Konstantaki,
archaeologists
Chrysanthi Ioakeimidou, Athina Bouzaki,
architects
Kalliope Koutsotoli, civil engineer
Dionysia Stamatopoulou, Konstantinos Lampas,
Stefanos Christidis, conservators

Figures - Maps

Photographic Archive of the Ephorate
of Antiquities of Preveza
Δάκαρης, Σ. 1993
Besonen M.R. et al, 2003
Παπαδόπουλος. Θ. - Κοντορλή, Λ. 2003

Figure selection - text correction

Dimitra Drosou, archaeologist

Artistic supervision

POLYPTYCHON

www.polyptychon.gr

Παραγωγή

MAYROGENIS AE

Production

MAVROGENIS SA

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

Πρόλογος / Preface
Ανθή Αγγέλη / Anthi Aggeli

6

Η κοιλάδα του Αχέροντα & ο Γλυκός λιμήν / The valley of Acheron & the Glykys Limin

Δήμητρα Δρόσου / Dimitra Drosou

Τοπογραφία / Topography

10

Ιστορικό πλαίσιο / History

14

Αρχαιότητες της περιοχής / Antiquities in the region

15

Ο αρχαιολογικός χώρος του Νεκρομαντείου / The archaeological site of the Nekromanteion

Ανθή Αγγέλη / Anthi Aggeli

Περιγραφή και ιστορική διαδρομή / Description and history of the site

20

Κινητά ευρήματα / The findings

26

Ερμηνεία του χώρου / Interpreting the site

28

Αρχαιοβοτανική μελέτη / Archaeobotanical study

Ευγενία Γκατζόγια / Eugenia Gkatzogia

32

Τα μνημεία της μεταβυζαντινής περιόδου / The post-byzantine monuments

Αθηνά Κωνσταντάκη / Athina Konstantaki

Ιστορικό πλαίσιο / History

34

Το σιναϊτικό μετόχι του Αγ. Ιωάννη / The Sinaitic monastery dependency (metochion) of Agios Ioannis

35

Η οθωμανική κατοικία (κούλια) / The Ottoman residence (koulia)

38

Ο αρχαιολογικός χώρος της Εφύρας / The archaeological site of Ephyra

Χριστίνα Μερκούρη / Christina Merkouri

Η ευρύτερη περιοχή. Θέσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού / The wider region. Sites of the Late Bronze Age	41
Εμπορικές επαφές / Commercial contacts	43
Η θέση / The site	45
Μυθολογικές και ιστορικές αναφορές / Mythological and historical references	47
Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: Περίβολοι / Architectural remains: Enclosures	48
Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: Τύμβοι / Architectural remains: Tumuli	51
Κινητά ευρήματα / The findings	54

Το έργο ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων Νεκρομαντείου & Εφύρας / The project titled “Enhancement of the Archaeological Sites of Nekromanteion and Ephyra”

Εργασίες πεδίου, προστασίας, τεκμηρίωσης και υποδομές εξυπηρέτησης επισκεπτών /
Fieldwork, protection, documentation and infrastructure works

Δήμητρα Δρόσου / Dimitra Drosou	57
Συντήρηση πύλων και ειδικών ευρημάτων / Conservation of pithoi and special finds Διονυσία Σταματοπούλου, Κωνσταντίνος Λάμπας, Στέφανος Χρηστίδης / Dionysia Stamatopoulou, Konstantinos Lampas, Stefanos Christidis	66
Αποκατάσταση της οθωμανικής κατοικίας (κούλια) / Reconstruction of the Ottoman residence (koulia) Χρυσάνθη Ιωακειμίδου, Καλλιόπη Κουτσοτόλη / Chrysanthi Ioakeimidou, Kalliope Koutsotoli	69
Ο εκθεσιακός χώρος της οθωμανικής κατοικίας (κούλια) / The exhibition at the Ottoman residence (koulia) Αθηνά Κωνσταντάκη, Αθηνά Μπουζάκη / Athina Konstantaki, Athina Bouzaki	74
Βιβλιογραφία / Bibliography	78

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην πεδιάδα του κάτω ρου του Αχέροντα, σε έναν χαμηλό βραχώδη λόφο πάνω από το σημερινό χωριό Μεσοπόταμος του Νομού Πρέβεζας, βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος του Νεκρομαντείου. Ο χώρος περιλαμβάνει ένα εντυπωσιακό κτηριακό συγκρότημα των ελληνιστικών χρόνων, που καλύπτει έκταση περίπου τριών στρεμμάτων. Το συγκρότημα περικλείεται από ορθογώνιο περίβολο και έχει ως πυρήνα μία τετράγωνη πυργόσχημη κατασκευή, η οποία περιβάλλεται από διαδρόμους και τετράγωνους χώρους. Πάνω στο κεντρικό τμήμα του ερειπωμένου ελληνιστικού συγκροτήματος ιδρύθηκε κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους η Μονή Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Λυκούρεσης, από τον οποίο διατηρείται σήμερα το καθολικό, στον τύπο του απλού μονόχωρου ξυλόστεγου ναΐσκου, ενώ τον 19ο αι. κατασκευάστηκε, σε μικρή απόσταση από τον ναό, μεμονωμένη οχυρή κατοικία (κούλια).

Η θέση ερευνήθηκε υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων από τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, ο οποίος με βάση τις αρχαίες πηγές και τα ανασκαφικά ευρήματα ταύτισε το ελληνιστικό συγκρότημα με το Νεκρομαντείο ή Νεκρομαντείο του Αχέροντα. Παρά τις αντίθετες απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τη χρήση του συγκροτήματος, είναι γεγονός πια η σύνδεση, στη συνείδηση του κοινού, του αρχαιολογικού χώρου με το αρχαίο Νεκρομαντείο. Κατά τα έτη 1978-1979 πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης του χώρου, ο οποίος έκτοτε λειτουργεί ως οργανωμένος και επισκέψιμος. Μάλιστα, λόγω της σύνδεσής του με τους αρχαίους μύθους, έχει αποκτήσει μεγάλη φήμη και είναι ιδιαίτερα προσφιλής στο κοινό.

PREFACE

In the valley of the downstream of the river Acheron, on a low rocky hill overlooking the modern day village Mesopotamos, in the Prefecture of Preveza, lies the archaeological site of the Nekromanteion. The site includes an impressive complex of the Hellenistic period, covering a surface of just under 3 acres. The complex is surrounded by a rectangular enclosure with a square tower-shaped construction at its centre which is itself surrounded by corridors and square spaces. In the post-Byzantine era, the Monastery of Ag. Ioannis (Saint John the Baptist) of Lykouresi was built on the central part of the deserted Hellenistic complex. The catholicon is all that remains of the monastery today; it belongs to the type of the simple, one-space temple with a wooden roof, while in the 19th c. a single fortified residence (koulia) was built at a short distance from the temple.

The site was excavated under the auspices of the Athens Archaeological Society and the University of Ioannina, by Professor S. Dakaris. Based on ancient sources and the excavation finds, he identified the Hellenistic complex with the Nekromanteion or the Nekyomanteion of Acheron. Despite the contrary views expressed concerning the use of the complex, this archaeological site has been associated in the conscience of the public with the ancient Nekromanteion. During 1978-1979 the site was rearranged, and it has operated ever since as an organized venue accessible to the public. In fact, due to its connection with ancient myth, it has acquired a great reputation and is now a particularly popular site.

On the hill of Xylokastro, at a small distance from the archaeological site of the Nekromanteion, lies the Myce-

Πάνω στον λόφο Ξυλόκαστρο, σε μικρή απόσταση από τον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου, βρίσκεται η μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας. Στον λόφο σώζονται τα κατάλοιπα δύο ομόκεντρων οχυρωματικών περιβόλων, που χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική Εποχή, και ενός τρίτου εσωτερικού, των ελληνιστικών χρόνων. Το σημαντικότερο εύρημα του χώρου αποτελούν τρεις ταφικοί τύμβοι, που περιέκλειαν ταφές με λίγα, αλλά σημαντικά για την έρευνα κτερίσματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ο χώρος έχει ταυτιστεί με την ομηρική «Εφύρη» που αναφέρεται στην Οδύσσεια από τον πρώτο ανασκαφέα του, τον Σωτ. Δάκαρη. Αντίθετα με τον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου, η Εφύρα δεν υπήρξε ποτέ χώρος επισκέψιμος για το κοινό και παρέμενε στο μεγαλύτερο μέρος της καλυμμένη από πυκνή βλάστηση.

Κατά τη διάρκεια των ετών 2011-2015 υλοποιήθηκε από τη ΛΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων αρχικά και από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας στη συνέχεια το έργο «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Νεκρομαντείου και Εφύρας», ενταγμένο στο επιχειρησιακό πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» του ΕΣΠΑ, με προϋπολογισμό 2.400.000,00€. Το έργο στόχευε στην σύνδεση δύο γειτονικών και από κοινού κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων που αντιπροσωπεύουν την ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή των εκβολών του Αχέροντα, από την προϊστορική περίοδο και μέχρι τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Στον επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου, επεκτάθηκαν και εκσυγχρονίστηκαν οι υποδομές, πραγματοποιήθηκαν εργασίες πεδίου και προστασίας των μνημείων, διαμορφώθηκαν νέοι χώροι και διαδρομές περιήγησης για το κοινό που καλύπτουν και τις ανάγκες των ΑμεΑ. Μεγάλο τμήμα του έργου αποτέλεσε η αποκατάσταση και επανάχρηση ως εκθεσιακού χώρου της οθωμανικής κατοικίας - κούλιας. Από τον χώρο στάθμευσης

naean acropolis of Ephyra. The hill preserves the traces of two concentric fortifying enclosures, dating from the Late Helladic period, and a third, interior enclosure, of the Hellenistic period. The prehistoric enclosures yielded three funerary tumuli, whose burials contained few, but important finds of the Late Bronze Age. The site's first excavator, S. Dakaris, has identified it with the Homeric 'Ephyri', mentioned in the Odyssey. In contrast to the archaeological site of the Nekromanteion, Ephyra could never be visited by the public and remained for the most part covered in dense vegetation.

During the years 2011-2015, the 33rd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities initially, followed by the Ephorate of Antiquities of Preveza, realized the project 'Enhancement of the archaeological sites of Nekromanteion and Ephyra', which was integrated in the 'Competitiveness and Entrepreneurship' Operational Programme of the NSRF, with a budget of €2,400,00.00. The project aimed at connecting two neighbouring and jointly listed archaeological sites, representing human activity in the estuary of Acheron, from the prehistoric until the post-Byzantine period. In the visitable archaeological site of the Nekromanteion, infrastructure was expanded and modernized, field work and monument protection works were undertaken and new areas and visiting paths were set out for the public, also catering for visitors with special needs. A large part of the project concerned the restoration and reuse of the ottoman residence - koulia as an exhibition space. A paved route was constructed, leading to Ephyra from the parking of the site of the Nekromanteion.

The unknown and unattainable archaeological site of Ephyra became accessible to the broad public, thanks to a series of mild interventions and infrastructure. Extended field work unearthed the architectural remains of the site and revealed new ones. Visitors' routes, informative

του Νεκρομαντείου, κατασκευάστηκε πλακόστρωτη διαδρομή σύνδεσής του με την Εφύρα.

Ο άγνωστος και δυσπρόσιτος στο ευρύ κοινό αρχαιολογικός χώρος της Εφύρας έγινε προσβάσιμος μέσα από μια σειρά ήπιων παρεμβάσεων και υποδομών. Οι εκτεταμένες εργασίες πεδίου εμφάνισαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του χώρου και αποκάλυψαν νέα. Ο διαδρομές επισκεπτών, οι ενημερωτικές πινακίδες, οι στάσεις ανάπαυσης και το φυλάκιο διευκολύνουν πλέον την περιήγηση των επισκεπτών.

Από τον Νοέμβριο του 2014 το έργο συνεχίστηκε από τη νεοϊδρυθείσα Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας. Από τη θέση αυτή, γνωρίζοντας την προσπάθεια, το ζήλο και την αφοσίωση που επέδειξαν επιθυμώ να ευχαριστήσω όλους τους συντελεστές της υλοποίησης του έργου. Η Χριστίνα Μερκούρη ήταν η Προϊσταμένη της ΛΓ΄ ΕΠΚΑ από το 2011 έως τον Οκτώβριο του 2014, και επικεφαλής της ομάδας επίβλεψης, για το εν λόγω διάστημα. Η αρχαιολόγος Δήμητρα Δρόσου ήταν υπεύθυνη του έργου για όλο το διάστημα υλοποίησής του.

Οι αρχαιολόγοι Μαντώ Γκακνή, Αθανασία Κεραμάρη, Ευγενία Κολοβού, επέβλεψαν τις εργασίες πεδίου στους δύο αρχαιολογικούς χώρους. Η αρχαιολόγος Όλγα Δάγιου, ασχολήθηκε κυρίως με τη διαχειριστική οργάνωση και παρακολούθηση του οικονομικού αντικείμενου, ενώ η αρχαιολόγος Αθηνά Κωνσταντάκη ανέλαβε την αρχαιολογική τεκμηρίωση και συγγραφή των κειμένων.

Η αρχιτέκτονας Χρυσάνθη Ιωακείμиду και η πολιτικός μηχανικός Καλλιόπη Κουτσοτόλη ήταν υπεύθυνες για τις εργασίες αποκατάστασης της κούλιας και επέβλεψαν όλες τις τεχνικές εργασίες την περίοδο 2011 - 2013. Κατά τα έτη 2014 και 2015 τις εργασίες και την

signs, rest areas and the guardhouse now facilitate access to the public.

Since November 2014, the project has continued by the newly founded Ephorate of Antiquities of Preveza, under the direction of the author. At this point, I would like to thank all of the collaborators of this project, for their efforts, eagerness and devotion. Christina Merkouri was the Head of the 33rd EPCA from 2011 until October of 2014, and head of the supervising team, during the said period. Archaeologist Dimitra Drosou was responsible of the project during the entire time of its materialization.

Archaeologists Manto Gakni, Athanasia Keramari, Eugenia Kolovou supervised field works in the two archaeological sites. Archaeologist Olga Dagiou dealt mainly with the managerial organization and monitored the financial scope of the project, while archaeologist Athina Konstantaki undertook the archaeological documentation and writing of the texts.

Architect Chrysanthi Ioakeimidou and civil engineer Kalliope Koutsotoli were responsible for the restoration work at the koulia, supervising all technical works undertaken during the years 2011 - 2013. In 2014 and 2015, the works for the materialization of the field infrastructure were supervised by architects Christina Georga and Athina Bouzaki.

Conservators Stephanos Christidis, Dionysia Stamatoπούλου, Konstantinos Lambas, Dimitrios Stromatias, Eirini Soufla were occupied with the conservation of the finds from the two sites, as well as mainly with the conservation of the pithoi from the Nekromanteion.

Agriculturist Ourania Brikou dealt with the phytotechnical studies. Accountant Evangelia Trelji dealt with the procedure for the hiring and payroll of the personnel under limited-period contracts.

υλοποίηση των υποδομών πεδίου επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Χριστίνα Γεώργα και Αθηνά Μπουζάκη.

Οι συντηρητές Στέφανος Χρηστίδης, Διονυσία Σταματοπούλου, Κωνσταντίνος Λάμπας, Δημήτριος Στρωματιάς, Ειρήνη Σούφλα απασχολήθηκαν με τη συντήρηση των ευρημάτων από τις εργασίες στους δύο χώρους, καθώς κυρίως και με τη συντήρηση των πύλων του Νεκρομαντείου.

Η γεωπόνος Ουρανία Μπρίκου, απασχολήθηκε με τη σύνταξη των φυτοτεχνικών μελετών. Η λογίστρια Ευαγγελία Τρέλλη, απασχολήθηκε με τις διαδικασίες πρόσληψης και μισθοδοσίας του επί συμβάσει προσωπικού

Οι φύλακες του αρχαιολογικού χώρου του Νεκρομαντείου Πέτρος Γιούργας, Σπύρος Ράπτης, Πέτρος Τζάκος βοήθησαν ποικιλοτρόπως στην υλοποίηση του έργου. Ο συντηρητής Δημήτριος Καρβελάς και οι εργατοτεχνίτες Χρήστος Αράπης και Γιώργος Νταραγιάννης προσέφεραν τις γνώσεις τους σε εξειδικευμένες τεχνικές εργασίες. Ο Ηλίας Βλάχας ήταν ο υπόλογος διαχειριστής του έργου και τέλος ο πολιτικός μηχανικός Παναγιώτης Κροκίδας από την Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης συμμετείχε στην ομάδα επίβλεψης κατά τα έτη 2014 και 2015

Πολύτιμη τέλος υπήρξε η συμβολή του πολυπληθούς εργατοτεχνικού προσωπικού, που συνετέλεσε σημαντικά στην πραγματοποίηση των εργασιών στο πεδίο.

Τέλος θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους προϊστάμενους και το προσωπικό της Ειδικής Υπηρεσίας Τομέα Πολιτισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού καθώς επίσης και στην εταιρία ΣΤΑΔΙΟΝ για την καθοδήγηση και υποστήριξη που παρείχαν σε όλη τη διάρκεια του έργου.

Ανθή Αγγέλη,

Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πρέβεζας

Petros Giourgas, Spyros Raptis, Petros Tzakos, who were guards of the archaeological site of the Nekromanteion, assisted in numerous ways in the materialization of the project. Conservator Dimitrios Karvelas and technical workers Christos Arapis and Giorgos Daragiannis offered their expertise in specialized technical works. Ilias Vlachas was the financial officer of the project, and finally, civil engineer Panagiotis Krokidas, from the Scientific Committee of Nicopolis participated in the supervisory team during 2014 and 2015.

Finally, the contribution of the numerous workers and technicians was extremely valuable, as they significantly contributed to the realization of field work.

We finally owe our warmest thanks to the heads and the personnel of the Special Service of the Department of Culture, from the Ministry of Culture and Sports, as well as to the STADION company, for their guidance and support throughout the project's materialization.

Anthi Aggeli,

Director of the Ephorate of Antiquities of Preveza

Η ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΑΧΕΡΟΝΤΑ & Ο ΓΛΥΚΥΣ ΛΙΜΗΝ

Δήμητρα Δρόσου

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Ο εύφορος κάμπος του Φαναρίου, τον οποίο διασχίζει ο ποταμός Αχέροντας, συνορεύει βορειοανατολικά με τα βουνά του Σουλίου και νοτιοδυτικά με τη θάλασσα του Ιονίου. Ο ποταμός Αχέροντας -που αποτελεί το φυσικό όριο μεταξύ Πρέβεζας και Θεσπρωτίας- ακολουθεί μια

THE VALLEY OF ACHERON AND GLYKYS LIMIN (SWEET HARBOUR)

Dimitra Drosou

TOPOGRAPHY

The fertile plain of Fanari, which is traversed by the Acheron River, is bounded by the mountains of Souli in the northeast and the Ionian Sea in the southwest. The Acheron River - which constitutes a natural boundary between Preveza and Thesprotia - follows a long route from

Η κοιλάδα του κάτω ρου
και οι εκβολές του Αχέροντα
στον όρμο Φανάρι - Αμμουδιά
The lower Acheron valley and the delta
of Acheron in the Phanari - Ammoudia Bay

Θέση και έκταση της λίμνης Αχερουσίας κατά την αρχαιότητα (Besonen, M. 1997) / Location and extent of the Acherousian Lake in the antiquity (Besonen, M. 1997)

μεγάλη διαδρομή από τα ορεινά του Νομού Ιωαννίνων, ενισχύεται από τα νερά του Κωκκυτού και του Βωβού ποταμού και εκβάλλει στο Ιόνιο πέλαγος, όπου σχηματίζει δέλτα στον όρμο Φανάρι ή Αμμουδιά.

Πολυάριθμοι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται στην κοιλάδα του κάτω ρου και των εκβολών του Αχέροντα, περιγράφοντας μια αρκετά διαφορετική τοπογραφία σε σχέση με τη σημερινή. Οι μεταβολές του τοπίου αφορούν κατά βάση τρία σημεία: τον ποταμό, τη λίμνη Αχερουσία και τον όρμο της Αμμουδιάς.

Η λίμνη Αχερουσία αποτελούσε σημαντικό τοπόσημο της κοιλάδας του κάτω ρου του Αχέροντα από την αρχαιότητα και μέχρι την τελική αποξήρανσή της τη δεκαετία του 50. Αρκετές είναι οι σχετικές αναφορές διαχρονικά από αρχαίους ιστορικούς μέχρι και περιηγητές του 19ου αι., αλλά ελάχιστες από αυτές δίνουν μια ακριβή εικόνα για τη θέση, την έκταση ή τη φύση της λίμνης. Η θέση και η έκταση της λίμνης κατά την αρχαιότητα προβλημάτισε διάφορους μελετητές, με αποτέλεσμα οι περιγραφές να ποικίλουν από το να την περιορίζουν σε μια μικρή περιοχή στα βόρεια του λόφου του

the mountainous region of Ioannina Prefecture, is further fed by the waters of the Kokkytos and Vovos rivers, and flows into the Ionian Sea, where it forms a delta at the bay of Fanari or Ammoudia.

Numerous ancient writers mention the lower Acheron River valley and the estuaries of Acheron, and describe a much different landscape to that of today. The transformations in the landscape primarily concern three points: the river, the Acherousia Lake and the bay of Ammoudia.

The Acherousia Lake was a significant landmark of the lower Acheron River valley from antiquity up until its final drainage in the 50s. There have been numerous references to it through time by a great number of people, from ancient historians to 19th-century travellers, however few provide a precise picture of its position, its extent and the nature of the lake. The position and extent of the lake during antiquity occupied the thoughts of various scholars, and as a result descriptions ranged from limiting it to a small area north of the hill of Kastri, to having it cover the entire lowland area up to Ammoudia. Thanks to the combination of historical and archaeological

Καστριού έως να καλύπτει όλη τη πεδινή περιοχή μέχρι την Αμμουδιά. Με τον συνδυασμό των ιστορικών και αρχαιολογικών πηγών με νεότερες γεωλογικές έρευνες και δεδομένα καθορίστηκαν με περισσότερη σιγουριά, όχι μόνο τα όρια, αλλά και η διαχρονική εξέλιξη της φυσιογνωμίας της λίμνης. Φαίνεται ότι η λίμνη σχηματίστηκε κάποια περίοδο μεταξύ του 8ου αι. π.Χ. και του 433π.Χ., όταν την αναφέρει ο Θουκυδίδης στην περιγραφή του για τη μάχη των Συβότων, ο οποίος μάλιστα την τοποθετεί πολύ κοντά στον όρμο της Αμμουδιάς. Σταδιακά η λωρίδα γης μεταξύ της λίμνης και της θάλασσας πλαταίνει εξαιτίας των προσχώσεων του ποταμού. Αρχικά η λίμνη αποτελούσε μια αβαθή συγκέντρωση υδάτων και περιβαλλόταν από βάλτους. Κατά τους ιστορικούς χρόνους κάλυψε την πεδινή έκταση μεταξύ Μεσποτάμου - Πούντας - Καστριού και βάθυνε, ενώ ακολούθησε αντίστροφη διαδικασία κατά τους βυζαντινούς και νεότερους χρόνους καταλήγοντας σε πολλούς μικρούς αβαθείς βάλτους.

Κατά την αρχαιότητα ο όρμος της Αμμουδιάς ήταν γνωστός ως «Ελέας Λιμήν» ή «Γλυκύς Λιμήν» λόγω των εκβολών του Αχέροντα και των παραποτάμων του, που

sources with recent geological surveys and data, it has been possible to determine -with greater certainty- not only the boundaries but also the evolution of the lake's features over time. It appears that the lake was formed sometime between the 8th century BC and 433 BC, when Thucydides mentioned it in his description of the Battle of Syvota. In fact, Thucydides places the lake very near the bay of Ammoudia. Gradually, the strip of land between the lake and the sea widened due to the river's alluvial deposits. Initially, the lake constituted a shallow collection of waters and was surrounded by swamps. During historical times it covered the lowland area between Mesopotamos, Pounta and Kastri, and became deeper, however the process was reversed during the Byzantine and modern periods, resulting in many small and shallow swamps.

During antiquity, the bay of Ammoudia was known as Eleas Limin or Glykys Limin (meaning sweet harbour) due to the estuaries of Acheron and its tributaries, which filled the bay with fresh water. The present-day bay, protected by limestone mounds, is very small (700x350m) with a depth of less than 10m. However,

Σταδιακή αλλαγή του αναγλύφου των εκβολών του Αχέροντα (Besonen, M. 1997)
Gradual change of the relief of the delta of Acheron (Besonen, M. 1997)

γέμιζαν τον κόλπο με γλυκό νερό. Ο σημερινός όρμος προστατευμένος από ασβεστολιθικούς γήλοφους είναι πολύ μικρός (700x350μ.) με βάθος λιγότερο από 10μ. Όμως, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, το μέγεθος του λιμανιού ήταν αξιοσημείωτα μεγαλύτερο από το σημερινό και έτσι χρησιμοποιήθηκε ως αγκυροβόλιο στόλων κατά τους ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους. Σήμερα το μέγεθος του όρμου της Αμμουδιάς δεν είναι αρκετό για να καλύψει τις ανάγκες μεγάλων στόλων, γεγονός που οδήγησε μελετητές όπως ο N. Hammond και ο Σ. Δάκαρης να προτείνουν ότι ήταν σημαντικά μεγαλύτερος κατά την αρχαιότητα, ενώ σταδιακά οι προσχώσεις που σχηματίστηκαν λόγω των φερτών υλικών περιόρισαν το μέγεθός του. Απτές αποδείξεις για το μέγεθος του λιμανιού κατά την αρχαιότητα και τη σταδιακή μεταβολή του προέκυψαν από την έρευνα του M. Besonen με την ανάλυση 28 δειγμάτων πυρήνων ιζημάτων, που εξορύχθηκαν από διάφορα σημεία στην κοιλάδα των εκβολών του Αχέροντα, και τον συνδυασμό τους με τις φιλολογικές, ιστορικές και αρχαιολογικές πηγές. Έτσι, τεκμηριώθηκαν οι γεωμορφολογικές αλλαγές που συνέβησαν στην κοιλάδα κατά τη διάρκεια των τελευταίων 4.000 ετών.

according to ancient literary and historical sources, the size of the harbour was notably larger than it is today and was thus used, as an anchorage for fleets during the Hellenistic, Roman and Byzantine periods. The current size of the bay of Ammoudia is not adequate to cover the needs of large fleets, and this fact has led scholars like N. Hammond and S. Dakaris to suggest that it was considerably larger in antiquity, and that gradually the alluvial deposits formed by the river's load have limited its size. Tangible proof concerning the size of the harbour in antiquity and its gradual transformation has arisen from the research conducted by M. Besonen, who analysed 28 core samples of sediment from the estuaries of Acheron, which were extracted from various points in the valley, and combined them with literary, historical and archaeological sources. This resulted in the documentation of the geomorphologic changes that took place in the valley over the last 4,000 years.

Ιστορικό πλαίσιο

Κατά την αρχαιότητα ο ποταμός Αχέροντας αποτελούσε το φυσικό όριο μεταξύ της Ελεάτιδας και της Κασσωπαίας, και συνεπώς η κοιλάδα του κάτω ρου και των εκβολών του μοιραζόταν μεταξύ δύο γειτονικών θεσπρωτικών φύλλων των Ελεατών και των Κασσωπαιών. Οι Θεσπρωτοί την Εποχή του Χαλκού κατείχαν όλη την περιοχή μεταξύ του Αμβρακικού, του Ιονίου και της Πίνδου. Μετά τον 12ο αιώνα π.Χ. οι Μολοσσοί περιόρισαν τους Θεσπρωτούς δυτικά της πεδιάδας των Ιωαννίνων και μέχρι τις ακτές του Ιονίου και τον Αχέροντα ποταμό. Άποικοι από τη νότιο Ελλάδα φαίνεται εγκαταστάθηκαν στην περιοχή ήδη από την Εποχή του Χαλκού (14ος αι. π.Χ.), ιδρύοντας την Εφύρα στις εκβολές του Αχέροντα. Αργότερα, κατά την αρχαϊκή περίοδο, εγκαθίστανται άποικοι από την Ήλιδα της Πελοποννήσου ιδρύοντας την Πανδοσία. Προς τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. συντελείται στην Ήπειρο η οργάνωση μίας ενιαίας πολιτικής ενότητας, της Συμμαχίας των Ηπειρωτών που εν συνεχεία εξελίχθηκε στο «Κοινό των Ηπειρωτών», με κυρίαρχο φύλο αυτό των Μολοσσών. Οι ατείχιστες ηπειρωτικές κώμες αποκτούν ισχυρές οχυρώσεις και γίνονται οι πόλεις - κέντρα του κάθε φύλλου, παρουσιάζοντας ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Το 168/167 π.Χ. η Ήπειρος καταλαμβάνεται από τους Ρωμαίους, οι οποίοι σύμφωνα με τις πηγές καταστρέφουν έναν σημαντικό αριθμό πόλεων και ακροπόλεων και αιχμαλωτίζουν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της. Έως πρόσφατα επικρατούσε η άποψη, ότι μετά την καταστροφή οι περισσότερες περιοχές ερημώθηκαν. Τα στοιχεία, ωστόσο, πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών αποδεικνύουν τη συνέχιση κατοίκησης βασικών κέντρων της περιοχής, όπως της Ελέας, της Κασσώπης, του Ορράου και των Ηλειακών αποικιών.

General historical framework

During antiquity, the Acheron River formed a natural boundary between Eleatis and Cassopaea, and consequently the lower river valley and its estuaries were shared by the two neighbouring Epirote tribes, the Eleans and Cassopaeans. During the Bronze Age, the Thesprotians occupied the entire region between the Ambracian Gulf, the Ionian Sea and Pindus. After the 12th century BC, the Molossians limited the Thesprotians to the west of the plain of Ioannina and up to the shores of the Ionian Sea and Acheron River. Settlers from southern Greece appear to have settled in the region from as early as the Bronze Age (14th century BC), founding Ephyra at the estuaries of Acheron. Later, during the archaic period, settlers from Elis in the Peloponnese settled there and founded Pandosia. Towards the end of the 4th century BC, a uniform political organisation was formed in Epirus, known as the Epirote Alliance, which later became the Epirote League, the dominant tribe being that of the Molossians. The wall-less Epirote towns acquired strong fortifications and became the cities-centres of each tribe, and eventually flourished during the Hellenistic period. In 168/167 BC, Epirus was occupied by the Romans, who according to sources destroyed a significant number of cities and acropolises, and captured a large part of its population. The prevailing view until recently was that, following the destruction, most areas were abandoned. However, evidence from recent exploratory excavations proves that populations continued to reside in the basic centres of the area, such as that of Elea, Cassope, Orraon and of the Elia settlements.

Αρχαιότητες της ευρύτερης περιοχής

Στην ευρύτερη περιοχή του κατώτερου τμήματος της κοιλάδας και των εκβολών του Αχέροντα εντοπίζεται μεγάλος αριθμός θέσεων με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά κυρίως κινητά ευρήματα που χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού.

Κατά την κλασική και ελληνιστική κυρίως περίοδο, η περιοχή από τα βουνά της Παραμυθιάς και του Γκορίλλα και κατά μήκος του Αχέροντα μέχρι τις εκβολές του στον κόλπο της Αμμουδιάς αποτελούσε την επικράτεια της Πανδοσίας. Ολόκληρη αυτή η επίπεδη περιοχή έκτασης 62 τ.χλμ. αποτελούσε τον ζωτικό πυρήνα ανάπτυξης της πόλης και των δραστηριοτήτων των κατοίκων της. Ο αρχαίος οικισμός βρίσκεται επάνω σε κωνικό λόφο ύψους 107 μ. και κηρύχθηκε ως αρχαιολογικός χώρος ήδη το 1961, καθώς ταυτίστηκε από μελετητές με την Πανδοσία, έδρα της «Τετραπόλεως», των τεσσάρων δηλαδή ηλειακών αποικιών στην επικράτεια της αρχαίας Κασσωπαίας. Τη νοτιοδυτική παρειά του λό-

The antiquities in the wider region

In the region of the lower valley and estuaries of Acheron, there are a large number of sites with architectural remains, but mainly movable findings and indications dating back to the Bronze Age.

During the classical and, mainly, the Hellenistic period, the area from the mountains of Paramythia and Gorillas, along the Acheron River up until its estuaries in the gulf of Ammoudia, constituted the territory of Pandosia. This entire flat region covering an area of 62 km² was vital for the growth of the city and its inhabitants' activities. The ancient settlement is situated on a 107m-high conical hill and was declared an archaeological site as early as 1961, since scholars identified it with Pandosia, the seat of the Tetrapolis, i.e. the four Elean settlements in the territory of ancient Cassope. The south-western side of the hill is occupied by the villages of Kastri and Kastropoulo, which have covered and destroyed an important section of the fortifications on this particular side. Directly to the south

Χάρτης της ευρύτερης περιοχής / Map of the wider area

ΥΠΟΜΝΗΜΑ / LEGEND

1. Νεκρομαντείο / Nekromanteion
2. Εφύρα / Ephyra
3. Πανδοσία / Pandosia
4. Κορώνη (Τσουμπάρι) / Koroni (Tsoumpari)
5. Αμμουδιά / Ammoudia
6. Ποταμός Αχέροντας / Acheron river

Πανδοσία. Αεροφωτογραφία του λόφου / Pandosia. Aerial view of the hill

φου καταλαμβάνουν τα χωριά Καστρί και Καστρόπουλο, καλύπτοντας και καταστρέφοντας σημαντικό τμήμα των οχυρώσεων της συγκεκριμένης πλευράς. Αμέσως στα νότια του λόφου ρέει ο ποταμός Αχέροντας, αντίθετα με την αρχαία κοίτη του που διέτρεχε τη βόρεια πλευρά του λόφου. Εκτός από το λόφο της Πανδοσίας, ξεχωρίζει στα νότια και σε απόσταση 1 χλμ. ο λόφος της Γκορίτσας, όπου βρίσκεται το χωριό Σταυροχώρι, και λίγο ανατολικότερα ένας χαμηλότερος λόφος. Η τοπογραφία αυτή φαίνεται να ανταποκρίνεται στο επίθετο «τρικόλωνος», που είχε αποδώσει το Μαντείο της Δωδώνης στην Πανδοσία.

Όπως υποδηλώνει κεραμική που εντοπίστηκε επιφανειακά, ο λόφος κατοικήθηκε ήδη από την Εποχή του Χαλκού και πιθανότατα κατείχε μία σημαντική θέση μεταξύ των διάφορων οικισμών και θέσεων της εποχής στην πεδιάδα του Αχέροντα. Προς το τέλος του 5ου/αρχές 4ου αι. π.Χ. η Πανδοσία οχυρώνεται για πρώτη φορά. Το τείχος, πλάτους 3,20μ., περιβάλλει στο

of the hill flows the Acheron River, unlike its ancient river bed, which ran through the northern side of the hill. In addition to the hill of Pandosia, another hill stands out in the south and at a distance of 1km, that of Goritsa, where the village of Stavrochori lies, and also, a little further east, is to be found a lower hill. This topography appears to be consistent with the adjective of “three-hilled”, which was used by the Oracle of Dodona to describe Pandosia.

As indicated by the pottery discovered on the surface, the hill was inhabited from the Bronze Age and most likely occupied an important position among the different settlements and sites of the time in the plain of Acheron. In the late 5th and early 4th centuries BC, Pandosia was fortified for the first time. In the western section of the hill, the 3.20m-wide wall surrounded an area of 13.1 hectares, while a cross-wall divided the upper and lower part of the city. In the upper part of the city the foundation of three four-sided buildings has survived, as well as two rock-hewn water tanks, one square and one circular. A new polygonal wall

Πανδοσία. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτηρίων / Pandosia. Architectural remains of buildings

δυτικό τμήμα του λόφου μια έκταση 131 στρεμμάτων, ενώ ένα διατείχισμα χώριζε την άνω από την κάτω πόλη. Στην άνω πόλη σώζεται η θεμελίωση τριών τετράπλευρων κτηρίων, καθώς και δύο λαξευμένες στο βράχο δεξαμενές νερού, μία τετράπλευρη και μία κυκλική. Ένα νέο πολυγωνικό τείχος αναγέρθηκε μετά το 342 π.Χ. για να περιβάλει την ανατολική και βόρεια πλαγιά του λόφου. Με τον τρόπο αυτό σχεδόν διπλασιάστηκε η τειχισμένη έκταση της πόλης, φτάνοντας τα 330 στρέμματα. Από το τείχος, συνολικού μήκους 2.320 μ., σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα. Στην κορυφή του λόφου διασώζεται ένας μικρός οχυρωματικός περίβολος κατασκευασμένος με αρχαίο οικοδομικό υλικό και κονίαμα, η χρονολόγηση του οποίου δεν έχει διασαφηνιστεί.

Στα βορειοδυτικά της Πανδοσίας, 2 χλμ. βόρεια του οικισμού Κορώνη, εντοπίζεται μία οχυρωμένη θέση της Εποχής του Χαλκού. Ο Σ. Δάκαρης θεώρησε ότι οι αρχαίες οχυρώσεις πάνω στον λόφο Καστρίζα ήταν έργο της ελληνιστικής περιόδου. Η χρονολόγηση ανασκευά-

was erected after 342 BC in order to surround the eastern and northern slopes of the hill. In this way, the walled surface area of the city practically doubled, amounting to 33 hectares. Only a small section of the wall, which was originally 2,320m long, survives. At the top of the hill lies a small fortification wall made of ancient building material and mortar, whose dating is yet to be established.

Northwest of Pandosia, 2km north of the Koroni settlement, lies another fortified site from the Bronze Age. S. Dakaris believed that the ancient fortifications on Kastriza hill were erected during the Hellenistic period. The dating was disproved based on the observations from the University of Boston which, with the help of pottery, dated the wall and its establishment back to the Late Bronze Age.

In the same area, on the hill of Tsoumpari at the entrance to the settlement of Koroni, on the western bank of Kokytos, with a view of both Pandosia and the hills of Nekromanteion and Ephyra, there lie the surviving foundations

Κορώνη, θέση «Τσουμπάρι». Κτήριο ελληνιστικών χρόνων
Koroni, Tsoumpari. Hellenistic building

στηκε από τις παρατηρήσεις ομάδας του Πανεπιστημίου της Βοστώνης που, με τη βοήθεια της επιφανειακής κεραμικής που περισυνέλεξε, χρονολόγησε το τείχος και την εγκατάσταση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Στην ίδια περιοχή, στον λόφο «Τσουμπάρι» στην είσοδο του οικισμού Κορώνη, στη δυτική όχθη του Κωκυτού και με οπτική επαφή τόσο με την Πανδοσία όσο και με τους λόφους του Νεκρομαντείου και Εφύρας, σώζονται τα θεμέλια (κρηπίδα) μεγάλου οικοδομήματος ελληνιστικών πιθανότατα χρόνων, το οποίο συνέχισε να είναι σε χρήση και κατά τους ρωμαϊκούς και μεταβυζαντινούς χρόνους.

Στον λόφο της «Πούντας», όπου είχαν εντοπιστεί επιφανειακά κεραμικά ευρήματα της Εποχής του Χαλκού, σωστικές ανασκαφικές έρευνες της τελευταίας πενταετίας αποκάλυψαν μικρό τμήμα νεκροταφείου με τάφους λαξευμένους στον φυσικό βράχο, χρονολογούμενο στην ύστερη κλασική - πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Επίσης, εντυπωσιακό εύρημα αποτέλεσε αποσπασματικά σωζόμενο κτηριακό οικοδόμημα, που παρουσιάζει

Καναλάκι, θέση «Πούντα». Αποψη ορθογωνίου κτηρίου
Kanalaki, Pounta. View of the rectangular building

(crepidoma) of a large edifice, possibly dating back to the Hellenistic period, which continued to be in use during the Roman and post-Byzantine periods.

On the hill of Pounta, where pottery sherds from the Bronze Age had been discovered, rescue excavations in the last five years has brought to light a small section of a cemetery with rock-hewn graves, dating back to the late classical - early Hellenistic period. Another impressive find is the edifice that has been partially preserved and presents at least four phases of use, the main one being in the late classical period, when it appears to have been built in order to serve a devotional purpose.

Thanks to its strategic position, the Agia Eleni peninsula between the Glossa promontory and the bay of Kerentza seems to have been used from the prehistoric to modern period. In its original form it was an islet located at a short distance from the land, which could be accessed by boat, and most likely from the same point as the location of the present-day road. At the foot and top of the hill, survived

Ο όρμος Φανάρι - Αμμουδιά με τη χερσόνησο της Αγ. Ελένης (κάτω αριστερά) και το ακρωτήριο της «Γλώσσας» (στο βάθος)
The Phanari-Ammoudia Bay with the Ag. Eleni Peninsula and the Glossa Cape

τέσσερις τουλάχιστον φάσεις χρήσης, με κύρια εκείνη της υστεροκλασικής περιόδου, όταν φαίνεται να κατασκευάστηκε ως κτήριο με λατρευτικό χαρακτήρα.

Η χερσόνησος της Αγίας Ελένης, μεταξύ του ακρωτηρίου Γλώσσα και του όρμου της Κερέντζας, χάρη στη στρατηγική της θέση φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε από την προϊστορική εποχή και μέχρι τους σύγχρονους χρόνους. Στην πρώτη του μορφή ήταν νησάκι, σε μικρή απόσταση από τη ξηρά, από την οποία η πρόσβαση γινόταν με βάρκα και πιθανότατα από το ίδιο σημείο που σήμερα υπάρχει δρόμος. Στους πρόποδες και την κορυφή του λόφου διακρίνονται σποραδικά ίχνη οχυρώσεων διαφόρων περιόδων, που χρονολογούνται από τους μελετητές από την Εποχή του Χαλκού και μέχρι τουλάχιστον τους ελληνιστικούς χρόνους. Κοντά στους ανατολικούς πρόποδες του λόφου εντοπίζονται δύο παράλληλα τμήματα «κυκλώπειων» οχυρώσεων, μέγιστου μήκους 170μ. και ανώτερου σωζόμενου ύψους 1,50μ. με ίχνη μεταγενέστερων επεμβάσεων, αδιάγνωστης χρονολόγησης, που πιθανότατα συνδύαζαν αναλημματική και αμυντική χρήση.

sporadic traces of fortifications from different periods, which scholars have dated from the Bronze Age to at least the Hellenistic period. Two parallel sections of “Cyclopean” fortifications have been discovered near the eastern foot of the hill, with a maximum length of 170m and a maximum surviving height of 1.50m, showing traces of subsequent interventions. They are yet to be dated and are thought to have served both a retaining and defensive purpose.

Καναλάκι, θέση «Πούντα».
Μελαμβαφές ληκύθιο και χρυσό
δαχτυλίδι με σφραγιδόλιθο
Kanalaki, Pounta. Black-glazed
small lekythos and golden ring
with engraved stone

Ο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΜΑΝΤΕΙΟΥ

Ανθή Αγγέλη

Περιγραφή και ιστορική διαδρομή

Στην πεδιάδα του κάτω ρου του Αχέροντα, σε έναν χαμηλό βραχώδη λόφο πάνω από το σημερινό χωριό Μεσopotamos, στη συμβολή του Αχέροντα ποταμού με τον Μαύρο (αρχ. Κωκυτός), που σμίγει λίγο βορειότερα με τον Βουβό (αρχ. Πυριφλεγέθων), τοποθετείται το Νεκρομαντείο ή Νεκυομαντείο του Αχέροντα. Η θέση ερευνήθηκε από τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων σε δύο ανασκαφικές περιόδους, κατά τα έτη 1958-1964 και 1976-1977.

THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF THE NEKROMANTEION

Anthi Aggeli

Description and history of the site

The Nekromanteion or Nekyomanteion of Acheron is situated in the downstream valley of Acheron River, on a low rocky hill above the contemporary village of Mesopotamos, at the point where the Acheron meets the river Mavros (anc. Kokyros), which is united towards the north with Vouvos (anc. Pyriphlegethon). The site was investigated by professor S. Dakaris, under the auspices of the Athens Archaeological Society and the University of Ioannina during two excavation campaigns, in 1958-1964 and 1976-1977.

Ο λόφος του Νεκρομαντείου
και η κοιλάδα του Αχέροντα
The hill of the Nekromanteion
and the Acheron valley

Την ανθρώπινη παρουσία στον λόφο ήδη από την προϊστορική εποχή τεκμηριώνουν ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, καθώς στον χώρο της αυλής του μετέπειτα συγκροτήματος αποκαλύφθηκαν τρεις παιδικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι του 14ου-13ου αι. π.Χ. με λιγοστά ευρήματα, μερικά μυκηναϊκά όστρακα και ένα μυκηναϊκού τύπου χάλκινο ξίφος.

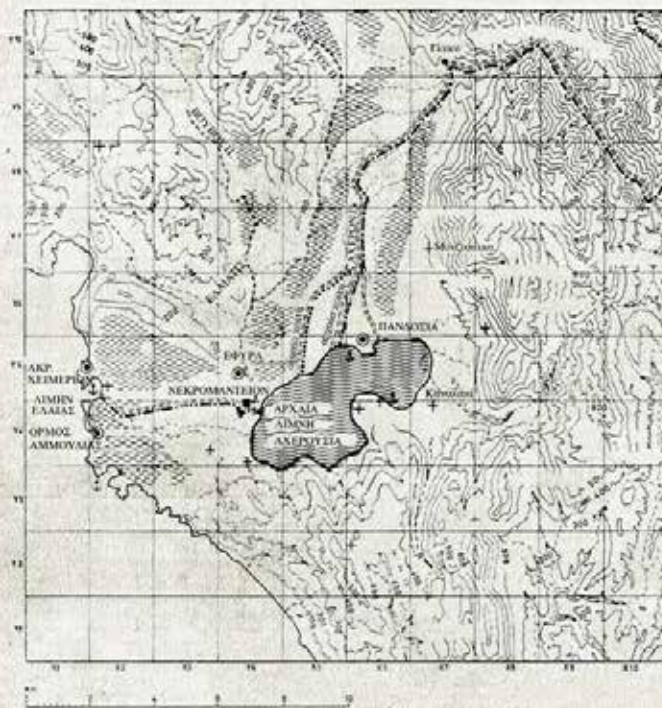
Στους δυτικούς πρόποδες του λόφου βρέθηκε αποθέτης με όστρακα αγγείων και πήλινα ειδώλια της Περσεφόνης, που χρονολογούνται από τον 7ο έως τον 5ο αι. π.Χ., τα οποία ο ανασκαφέας αποδίδει σε αρχαϊκό ιερό της θεάς που υπήρχε εκεί, ή σε αποθέτη του αρχαϊκού ιερού, που πιθανόν υπήρχε στην κορυφή. Εκτός αυτών, ελάχιστα ήταν τα ευρήματα, κυρίως όστρακα, που χρονολογούνται πριν τον 4ο αι. π.Χ. Η ισοπέδωση της κορυφής του λόφου για την ανέγερση του υφιστάμενου συγκροτήματος, πιθανότατα στα χρόνια της Συμμαχίας των Ηπειρωτών (330/325-233/2 π.Χ.), είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή των όποιων αρχιτεκτονικών καταλοίπων των προηγούμενων περιόδων.

Το ελληνιστικό πολυδαίδαλο οικοδόμημα καλύπτει μία έκταση περίπου τριών στρεμμάτων. Περιβάλλεται από ορθογώνιο περίβολο διαστάσεων 62,40μ. x 46,30μ., ο οποίος σώζεται σε μεγάλο ύψος και είναι κατασκευασμένος με ογκολίθους από ντόπιο ασβεστόλιθο κατά το πολυγωνικό σύστημα. Το ορθογώνιος κάτοψη συγκρότημα χωρίζεται σε δύο μεγάλα τμήματα, το ανατολικό, το οποίο οικοδομήθηκε στα τέλη του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ. και το δυτικό, που προσετέθη στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Η είσοδος στο συγκρότημα βρίσκεται στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς του.

The human presence on the hill has been documented ever since the Prehistoric period, through Late Bronze Age finds, as well as at the courtyard of what was to become the complex have been revealed three children's cist graves of the 14th-13th c. B.C. with few finds, some Mycenaean sherds and a Mycenaean-type bronze dagger.

Κεφαλές ειδωλίων Περσεφόνης / Heads of figurines of Persephone

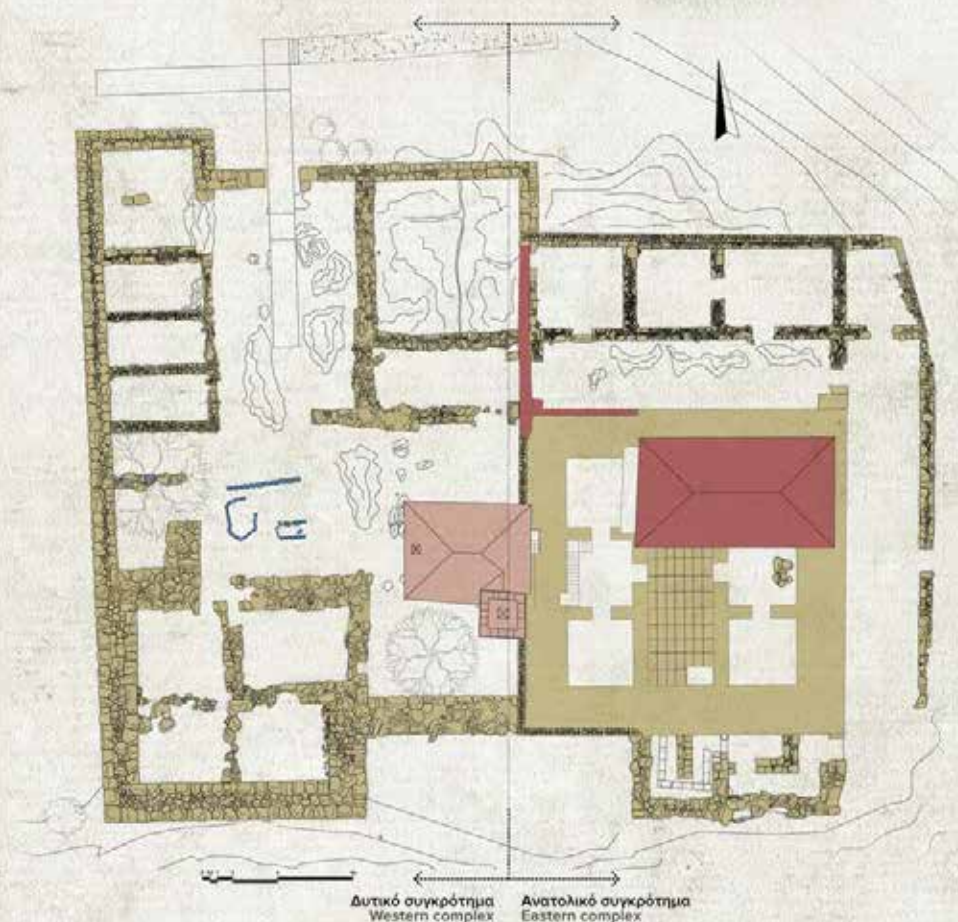

Χάρτης της ευρύτερης περιοχής του Νεκρομαντείου κατά την αρχαιότητα (Δάκαρης 1993) / Map of the wider area of the Nekromanteion in the antiquity (Δάκαρης 1993)

Το ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος έχει ως πυρήνα μία τετράγωνη πυργόσχημη κατασκευή, η οποία περιβάλλεται από διαδρόμους και τετράγωνους χώρους. Ο πυρήνας είναι τετράγωνης κάτοψης, διαστάσεων 21,30 x 21,65μ., και είναι κτισμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα. Οι ιδιαίτερως ισχυροί εξωτερικοί τοίχοι του, πάχους 3,30μ., σώζονται σε ύψος έως 3,30μ., ενώ πάνω από αυτό το ύψος ήταν κτισμένοι με ψημένες και ωμές πλίνθους, συνδετικό πηλό και ξυλοδεσιές. Αποτελείται από τρεις παράλληλους ορθογώνιους χώρους: την κεντρική αίθουσα, διαστάσεων 15 x 4,25μ., και δύο

At the west foot of the hill an apothetes revealed (repository) with sherds and clay figurines of Persephone, dated between the 7th and the 5th c. B.C., which were attributed by the excavator to an archaic sanctuary of the goddess at that site, or to a repository of the archaic sanctuary which probably existed at the top. Other findings were scarce and they date before the 4th c. B.C. The flattening of the top of the hill in order to construct the existing complex, probably at the time of the Epirote Alliance (330/325-233/2 B.C.), resulted in the destruction of all previous architectural remnants.

Κάτοψη του Νεκρομαντείου
Ground plan of the Nekromanteion

- Προϊστορική περίοδος, ταφές
Prehistoric Period, burials
- Ελληνιστική περίοδος, συγκρότημα Νεκρομαντείου
Hellenistic Period, complex of Nekromanteion
- Μεταβυζαντινή περίοδος, Μονή Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου
Post-byzantine Period, Monastery of Ag Ioannis Prodromos (St. John the Baptist)
- Οθωμανική περίοδος, οχυρωματική κατοικία "κούλια"
Ottoman Period, fortified house "koulia"

τριμερείς χώρους εκατέρωθέν της, οι οποίοι απαρτίζουν έξι τετράγωνα δωμάτια, πλευράς 4,40μ., που συγκοινωνούν με θύρες μεταξύ τους και με την μεσαία αίθουσα. Λείψανα κλίμακας στη βορειοανατολική γωνία της κεντρικής αίθουσας δείχνουν ότι το κτήριο είχε και δεύτερο όροφο.

Κάτω από την κεντρική αίθουσα βρίσκεται ένας ίδιας κάτοψης υπόγειος χώρος, ύψους 3,25μ., λαξευμένος στον φυσικό βράχο. Η οροφή της υπόγειας αίθουσας στηρίζεται με δεκαπέντε πώρινα τόξα, που εδράζονται

The Hellenistic labyrinthine building covers approximately 3 acres. It is surrounded by a rectangular enclosure measuring 62.40 m. x 46.30 m., which is preserved at a considerable height and it is built in local limestone following the polygonal system. The complex, with its rectangular ground plan, is divided into two large parts, the eastern one which was constructed in the late 4th - early 3rd c. B.C. and the western part, which was added in the late 3rd or early 2nd c. B.C. The entrance to the complex can be found at the west extremity of its northern side.

Γενική άποψη του Νεκρομαντείου / General view of the Nekromanteion

σε πεσσούς. Τα τόξα είναι λαξευμένα με πολλή φροντίδα: κάθε θολίτης έχει το ίδιο πλάτος με τον επόμενο, ώστε οι αρμοί των δεκαπέντε τόξων να συστοιχούν, τονίζοντας το βάθος της υπόγειας αίθουσας.

Το κυρίως κτίσμα περιβάλλουν διάδρομοι στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά, που οδηγούσαν από τον αύλειο χώρο στην κεντρική αίθουσα. Ο βόρειος διάδρομος είχε στην αρχαιότητα τρεις τοξωτές πύλες, ενώ στη βόρεια πλευρά του βρίσκονται κατά παράταξη δωμάτια τετράγωνης και ορθογώνιας κάτοψης. Στα ανατολικά υπάρχουν δύο παράλληλοι διάδρομοι και τέλος στα νότια, πριν την είσοδο στο κυρίως κτίσμα, βρίσκεται ο «λαβύρινθος», ένας στενός δαιδαλώδης διάδρομος με τρεις σιδερόφραχτες τοξωτές πύλες, εκ των οποίων σώζονται μόνο οι δύο.

Η δυτική πτέρυγα του συγκροτήματος, που κατασκευάστηκε στα χρόνια του Κοινού των Ηπειρωτών (233/1 π.Χ.- 168/7 π.Χ.), αποτελείται από μία κεντρική αυλή, που περιβάλλεται από ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης δωμάτια, η θεμελίωση των οποίων είναι κατασκευασμένη κατά το πολυγωνικό σύστημα.

Το συγκρότημα, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, πυρπολήθηκε από τους Ρωμαίους το 167 π.Χ., όταν κατέστρεψαν 70 πόλεις της Ηπείρου για να τιμωρήσουν τους Ηπειρώτες για τη συμμαχία τους με τον βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα εναντίον τους, και στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε. Τον 1ο αι. π.Χ., με την εγκατάσταση Ρωμαίων εποίκων στην πεδιάδα του Αχέροντα, η δυτική πτέρυγα του συγκροτήματος κατοικήθηκε ξανά, όπως μαρτυρούν κεραμίδες στέγης, ενίοτε με λατινικές επιγραφές, και τρία δωμάτια κτισμένα από ξερολιθιά.

The core of the eastern part of the complex is a square tower-shaped construction, surrounded by corridors and square spaces. The centre has a square ground plan, measures 21.30 x 21.65 m. and is built following the polygonal system. Its external walls which were particularly strong, measuring 3.30 m. in width, are preserved at a height of 3.30 m., while above that height the walls were built of fired and raw mud-brick, connecting clay and timbering. It is formed of three parallel rectangular spaces: the central hall, measuring 15x4.25 m., and two tripartite spaces flanking it, which form six square rooms, whose sides measure 4.40 m., and which communicate with doors between them and with the middle hall. The remains of a staircase at the north-east corner of the central hall suggest that the building had an upper floor.

Underneath the central hall lies an underground hall of the same ground plan, at a height of 3.25 m., hewn from the natural rock. The ceiling of this underground hall is supported on fifteen arches in poros, based on pillars. These arches are carved with great care: each arch has the same width as the next one, so that the joints of the fifteen arches coincide, thus accentuating the depth of the underground hall.

The main building is surrounded by corridors to its north, east and south side, which lead from the courtyard towards the central hall. In antiquity, the northern corridor comprised three arched gates and a series of square and rectangular rooms on its northern side. Two parallel corridors can be found to the east and finally to the south, before the entrance to the main building lies the 'labyrinth', a narrow maze corridor with three arched, iron-clad gates, only two of which are preserved.

Υπόγεια αίθουσα / Underground hall

Κεντρική αίθουσα / Central hall

The west wing of the complex, constructed during the period of the Epirote Alliance (233/1 B.C. - 168/7 B.C.), is composed of a central courtyard, surrounded by square or rectangular rooms, whose foundation is based on the polygonal system.

According to the excavator, the complex was burnt down by the Romans in 167 B.C., when they destroyed 70 cities in Epirus to punish the people because of their alliance with the king of Macedon Perseus against them, and was later abandoned. The west wing of the complex was re-inhabited in the 1st c. B.C., with the establishing of Roman settlers in the valley of Acheron, as shown by the roof tiles, frequently bearing Latin inscriptions and the three rooms built in dried mudbrick.

Κινητά ευρήματα

Από την ανασκαφή του συγκροτήματος προέκυψε πλήθος κινητών ευρημάτων. Η πλειονότητα των ευρημάτων χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο, από τις αρχές του 3ου έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Όπως προαναφέρθηκε, τα προγενέστερα ευρήματα είναι πολύ λίγα, εξαιτίας της εκτεταμένης ισοπέδωσης του χώρου για την οικοδόμηση του συγκροτήματος στα τέλη του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ. Εξίσου λιγοστά είναι τα ευρήματα που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους, από τη μεταγενέστερη φάση χρήσης του χώρου.

Μεγάλες ποσότητες κεραμικής βρέθηκαν κάτω από παχύ στρώμα καταστροφής, που είχε τη μορφή συμπαγούς μάζας, εξαιτίας της τήξης των οπτοπλίνθων και της ασβεστοποίησης των λίθων των τοιχοποιιών, που προκάλεσε η πυρπόληση του οικοδομήματος. Στις εκατοντάδες των αγγείων που ήρθαν στο φως συγκαταλέγονται στάμνοι, αμφορείς, πρόχοι, λεκάνες, αλλά και μικρότερα αγγεία, όπως πινάκια, ληκύθια, λυχνάρια, ατρακτόσχημα μυροδοχεία, ασκοί, φιαλίδια και ρυτά, πολλά από

The findings

The excavation of the complex yielded numerous findings. The majority of the findings date to the Hellenistic period, from the beginning of the 3rd to the middle of the 2nd c. B.C. As already mentioned, finds before that period are very scarce, because of the extended leveling of the surface of the hill for the construction of the complex at the late 4th - early 3rd c. B.C. Finds from the Roman period, that is from the posterior phase of use of the site, are equally limited.

Large quantities of pottery were discovered underneath a thick destruction layer, in the form of a compact mass, because of the fusion of the fired mud-brick and the calcification of the masonry stones when the building was set on fire. Among the hundreds of vases which came to light one can find stamnoi, amphoras, prochoi, bowls as well as smaller vases, like plates, small lecythoi, lamps, unguentaria, sacs, small phiales and rhyta, many of which are decorated in the 'West Slope' style. Some interesting finds include a clay tripod leg with a representation in relief of Cerberus and some figurines of goddess Persephone,

Άβαφη πρόχους, άβαφη λεκάνη και μελαμβαφής αμφορίσκος / Unglazed jug, unglazed lekane and black-glazed amphoriskos

τα οποία έφεραν διακόσμηση του τύπου της «δυτικής κλιτύος». Στα ενδιαφέροντα ευρήματα περιλαμβάνονται πλήλινο πόδι τρίποδα με ανάγλυφη παράσταση Κέρβερου και μερικά ειδώλια της θεάς Περσεφόνης, που εικονίζεται ως νεαρή μητέρα της ευφορίας με υψηλό «πόλο», στολισμένο ενίοτε με παγκαρπίες, καρπούς και στάχια.

Μεγάλο μέρος της κεραμικής που συγκεντρώθηκε βρέθηκε πάνω στα δάπεδα του κεντρικού κτίσματος του συγκροτήματος, καθώς και του «λαβυρίνθου», που οδηγούσε στην κεντρική αίθουσα. Στο δάπεδο του «λαβυρίνθου» βρέθηκε μεγάλος αριθμός ευρύστομων αγγείων, κυρίως λεκάνες, καθώς και ένας πήλινος λύχνος. Στα έξι δωμάτια εκατέρωθεν της κεντρικής αίθουσας βρέθηκαν σαράντα περίπου πίθοι, τοποθετημένοι σε τεχνητές κοιλότητες επί του βραχώδους εδάφους. Κάποιοι πίθοι ήταν σφραγισμένοι με πηλό και ορισμένοι έφεραν επιδιορθώσεις από την αρχαιότητα με μολύβδινα ελάσματα. Μέσα στα πιθάκια ήταν αποθηκευμένα δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, κουκιά, λούπινα), που απανθρακώθηκαν κατά την πυρπόληση του συγκροτήματος και κατά συνέπεια οι χώροι εκατέρωθεν της κεντρικής αίθουσας ανα-

Μελαμβαφής ασκός, χάλκινα εξαρτήματα καταπελτών
Black-glazed askos, bronze catapult accessories

who is seen as a young mother of euphoria with a high 'polos', sometimes decorated with fruit and spikes.

A large part of the pottery was discovered on the floor of the complex's main building, as well as in the 'labyrinth' leading to the central hall. The floor of the 'labyrinth' yielded an important number of open-lip vases, mainly bowls, as well as a clay lamp. The six rooms flanking the central hall included around forty pithoi, placed in artificial

Αποθηκευτικός χώρος με πίθους / Storage room with pithoi

γνωρίζονται ως αποθηκευτικοί. Στις αποθήκες εντοπίστηκαν ακόμη μυλόπετρες για το άλεσμα των δημητριακών, θαλασσινά όστρεα, διάφορα σιδερένια γεωργικά και ξυλουργικά εργαλεία, όπως αλέτρια, αξίνες, πελέκεις, πριόνια, δρεπάνια, γλύφανα, κοπίδια, καθώς και σύνεργα για το ψάρεμα, όπως τρίαίνες και καμάκια.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα της κεντρική αίθουσας, όπου, εκτός των άλλων, εντοπίστηκε ένας χάλκινος λέβητας μεγάλων διαστάσεων, μία μεγάλη μάζα από σιδερένιους τροχούς, και γύρω σκορπισμένοι χάλκινοι τροχοί από καταπέλτες και κασάνιες (επίσχεστρα), καθώς και σιδερένιες αιχμές βελών. Στο γειτονικό βορειοανατολικό δωμάτιο βρέθηκαν ακόμη είκοσι δύο σιδερένιες πλίνθοι, βάρους 6-10,5 κιλά η κάθε μία.

Τέλος, κατά την ανασκαφή περισυνελέγη ικανός αριθμός χάλκινων νομισμάτων, τα περισσότερα εκ των οποίων αποτελούν κοπές του Κοινού των Ηπειρωτών (233/1-168/7 π.Χ.).

Ερμηνεία του χώρου

Οι αρχαίες πηγές που αναφέρονται στο Ιερό του Άδη και της Περσεφόνης είναι πολλές και ενίοτε συγκεχυμένες, οι περισσότερες ωστόσο συνηγορούν στην τοποθέτησή του στην περιοχή της κοιλάδας του Αχέροντα. Πανάρχαιες λαϊκές δοξασίες είχαν συνδεθεί με την πίστη ότι λίμνες και ποτάμια, που πολλές φορές εξαφανίζονται στα βάθη της γης και ξαναεμφανίζονται από τα έγκατά της, είναι ο δρόμος που οδηγεί στον Κάτω Κόσμο. Στην αντίληψη αυτή πρέπει να αποδοθεί η συσχέτιση του Αχέροντα ποταμού και της Αχερουσίας λίμνης με τους νεκρούς.

cavities cut inside the rocky soil. Some pithoi were sealed with clay and some were repaired since antiquity with lead plates. The pithoi stored cereal (wheat, barley, broad beans, lupin), which were incinerated when the complex was set on fire - therefore the rooms on each side of the central hall had storage use. The depots also contained grindstones for cereal, sea shells, various agricultural and woodworking instruments made of iron, like plows, spades, axes, saws, sickles, chisels, as well as fishing instruments, like tridents and spears. The findings in the central hall were particularly interesting; among others, a large bronze caldron, a large mass of iron wheels and scattered bronze wheels coming from catapults and kastanies (epichestra), as well as iron arrow heads. The adjacent northeastern room also revealed twenty-two iron bricks, weighing 6-10.5 kilograms each.

Finally, a good number of bronze coins came to light during the excavation, most of which were minted during the Epirote Alliance (233/1-168/7 B.C.).

Interpreting the site

Ancient sources referring to the Sanctuary of Hades and Persephone are numerous and often indistinct, however most place it in the valley of the Acheron River. Age-old popular notions were linked to the belief that lakes and rivers, which often disappear and reappear from the depths of the earth, are the path leading to the Underworld. This view explains the correlation of the Acheron River and the lake Acherousia with the dead.

In the Odyssey, Circe advises Ulysses to reach the palaces of Hades in order to receive the omen by the

Άποψη του Νεκρομαντείου από δυτικά / View of the Nekromanteion from west

Στην Οδύσσεια η Κίρκη συμβουλεύει τον Οδυσσέα να μεταβεί στα παλάτια του Άδη, για να πάρει χρησμό από τον μάντη Τειρεσία, για το πώς θα γυρίσει στην Ιθάκη. Το καράβι του θα φτάσει σε ένα ακρογιάλι, όπου βρίσκεται το πάναγνο δάσος της Περσεφόνης με τις πανύψηλες λεύκες και τις άκαρπες ιτιές. Στο σημείο όπου ο Πυριφλεγέθων και ο Κωκυτός, που πηγάζει από τη Στύγα, σμίγουν με τον Αχέροντα με πολύ βουητό, εκεί στη μέση είναι ένας βράχος με μια σπηλιά, η είσοδος στον Κάτω Κόσμο. Η ομοιότητα της ομηρικής περιγραφής με το τοπίο της πεδιάδας του Αχέροντα είναι χαρακτηριστική. Την ομοιότητα είχε παρατηρήσει και ο Πausanias, που υπέθεσε ότι ο Όμηρος είχε δει αυτούς τους τόπους και στην περιγραφή του για τη χώρα του Άδη έδωσε στα ποτάμια εκείνα τα ονόματα των ποταμών της Θεσπρωτίας. Εξάλλου, ο Ηρόδοτος διηγείται ότι ο Περίανδρος, ο τύραννος της

clairvoyant Teiresias on how to return to Ithaca. His ship is to reach a beach where lies the sacrosanct grove of Persephone with its tall poplars and its barren willows. At the point where Pyriphlegethon and Kokytos, emanating from the Styx, are joined with Acheron in a great hum, there lies in the middle a rock with a cave, this being the entrance to the Underworld. There is characteristic similarity between the Homeric description and the landscape of the valley of the Acheron. This similarity was also noted by Pausanias, who assumed that Homer had seen these places and that he gave the names of the rivers of Thesprotia in his description of Hades. Besides, Herodotus tells that Periander, the tyrant of Corinth, sent emissaries at the nekromanteion of Ephyra in Thesprotia, to ask the soul of his wife Melissa where she had hidden the treasure of one of their guests.

Κορίνθου, έστειλε απεσταλμένους στο νεκρομαντείο της Εφύρας στη Θεσπρωτία, για να ρωτήσουν την ψυχή της γυναίκας του Μέλισσας πού είχε κρύψει τον θησαυρό κάποιου φιλοξενούμενου. Βασισμένος στις παραπάνω περιγραφές, σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά ευρήματα, τις εκατοντάδες των αγγείων, πολλά από τα οποία μπορεί να χρησίμευαν ως τελετουργικά, τα ειδώλια της Περσεφόνης, τους πολλούς διαδρόμους και τον «λαβύρινθο», που ιδιάζουν στα ιερά με χθόνια λατρεία, την υπόγεια κρύπτη και τη μορφή του κεντρικού κτίσματος, που θυμίζει τα μαυσωλεία της Ανατολής, ο Σ. Δάκαρης ταύτισε τα ερείπια του συγκροτήματος στον Μεσοπόταμο με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα.

Σύμφωνα με τον Δάκαρη, η λειτουργία του Νεκρομαντείου ανάγεται στα προϊστορικά χρόνια, όταν οι τελετουργίες τελούνταν σε κάποιο σπήλαιο ή άνοιγμα της γης, που θεωρήθηκε ως είσοδος στον κάτω κόσμο, με το οποίο συνδέεται ενδεχομένως η υπόγεια κρύπτη του ελληνιστικού συγκροτήματος. Ο ανασκαφέας στηρίχθηκε στις αρχαίες πηγές για να περιγράψει τη διαδικασία της μύησης των πιστών για την επαφή τους με τους νεκρούς. Οι επισκέπτες εισέρχονταν στο ιερό από τον βόρειο διάδρομο και διέμεναν για άγνωστο διάστημα στα δωμάτια προετοιμασίας βόρεια του διαδρόμου, που αποτελούνταν από δύο κοιτώνες και έναν λουτρόνα. Στους χώρους αυτούς, όπου επικρατούσε αδιαπέραστο σκοτάδι, υποβάλλονταν σε ψυχική και σωματική προετοιμασία, μέσω ειδικής δίαιτας, που σχετιζόταν με τα νεκρόδειπνα (χοιρινό κρέας, κουκιά, κριθαρένιο ψωμί, στρείδια, γάλα και μέλι). Υποβάλλονταν, επίσης, σε πράξεις μαγείας, με θαυμαστές διηγήσεις προσευχές και ακατάληπτες δεήσεις προς τους υποχθόνιους δαίμονες από τον ιερέα, και εξαγνισμού με λουτρά, για τον ψυχικό και σωματικό

Based on the aforementioned description, combined with the excavation finds, the hundreds of vases, many of which could have served the rituals, the Persephone figurines, the numerous corridors and the 'labyrinth', which are typical of sanctuaries with chthonic cults, the underground crypt and the form of the central building which resembles the mausoleums in the Orient, S. Dakaris linked the ruins of the complex in Mesopotamos to the Nekromanteion of Acheron.

According to Dakaris, the operation of the Nekromanteion dates back to the prehistoric period, when rituals would take place in a cave or an opening of the earth, considered as an entrance to the underworld, with which could be connected the underground crypt of the Hellenistic complex. The excavator based on ancient sources to describe the procedure of initiating the faithful into the world of the dead. Visitors entered the sanctuary from the northern corridor and remained for an unknown period of time in the preparation rooms to the north of the corridor, which were composed of two dormitories and a bath. In these areas and in impenetrable darkness, they underwent their psychological and physical preparation, through a special diet related to the dinners honoring the dead (pork, broad beans, barley bread, oysters, milk and honey). They were also subject to acts of magic, with wondrous narrations, prayers and undecipherable prayers to the underworld demons by the priest, and they were cleansed of the impurities of their soul and body in baths. When their body and soul were ready, they commenced their contact with the underworld. Along with the priest-guide, they would pass to the eastern corridor, where they would offer fire sacrifices and libations, and then they would walk through the corridor giving them

καθαρό τους. Όταν ήταν πλέον έτοιμοι σωματικά και ψυχικά, ξεκινούσαν για την επαφή με τον κάτω κόσμο. Μαζί με τον ιερέα - οδηγό περνούσαν στον ανατολικό διάδρομο, όπου πρόσφεραν έμπυρες θυσίες και χοές, έπειτα διέσχιζαν τον λαβύρινθο, ο οποίος υπέβαλλε την εντύπωση της περιπλάνησης στον σκοτεινό κόσμο του Άδη, και μέσω της τελευταίας σιδερόφραχτης πύλης έμπαιναν στην κεντρική αίθουσα του ιερού, όπου γινόταν η επικοινωνία με τους νεκρούς. Με τη βοήθεια γερανού, που λειτουργούσε με τροχαλίες και αντίβαρα, εμφανίζονταν τα σκηνοθετημένα είδωλα των νεκρών και συνομιλούσαν με τους πιστούς. Η υποβλητική μορφή του χώρου που προκαλούσε την έξαψη της φαντασίας, η παραισθησιογόνος δράση των κατάλληλων τροφών και η ψυχολογική φόρτιση από τις τελετουργίες και τις ακατάληπτες δεήσεις επέφεραν το αναμενόμενο αποτέλεσμα, και οι πιστοί είχαν την ψευδαίσθηση ότι επικοινωνούν με τους νεκρούς. Μετά το τέλος της διαδικασίας, οι επισκέπτες οδηγούνταν στον εξωτερικό ανατολικό διάδρομο και κατευθύνονταν σε ένα απομονωμένο δωμάτιο στο τέλος του, από όπου, αφού υποβάλλονταν σε τριήμερο καθαρμό, αποχωρούσαν από την ανατολική πλαγιά του λόφου, έχοντας αναλάβει την υποχρέωση να τηρήσουν απόλυτη σιωπή για όσα είδαν και άκουσαν κατά την παραμονή τους στο ιερό των θεών του Κάτω Κόσμου.

Διαφορετική άποψη για την ερμηνεία του συγκροτήματος έχει διατυπωθεί από τον Dietwulf Baatz, ο οποίος μελετώντας τα μεταλλικά εξαρτήματα που βρέθηκαν στην κεντρική αίθουσα, τα ταύτισε με επτά καταπέλτες συστροφής διαφορετικών μεγεθών. Μάλιστα, τα βέλη που βρέθηκαν στο ίδιο σημείο υποδεικνύουν ότι οι καταπέλτες ήταν σπλισμένοι τη στιγμή της καταστροφής του συγκροτήματος από τους Ρωμαίους και

Άποψη του Νεκρομαντείου από ανατολικά
View of the Nekromanteion from east

the impression of wandering in the dark world of Hades, and through the last iron-clad gate they would enter the central hall of the sanctuary, for their communion with the dead. Assisted by a crane working with pulleys and makeweights, the staged figurines of the dead would appear and converse with the believers. The suggestive form of the space exciting the imagination, the hallucinatory action of the proper foods and the psychological tension from the rites and the unintelligible prayers would lead to the anticipated results, and the believers had the illusion of communicating with the dead. After the procedure would come to a close, they were guided in the external eastern corridor and directed towards an isolated room at the end. After being cleansed for three days, they would be led from the edge of that room onto the eastern slope of the hill, undertaking to maintain utter silence regarding all that they had seen and heard during their presence in the sanctuary of the gods of the Underworld.

χρησιμοποιούνταν για την άμυνα του. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τον εντοπισμό πολυάριθμων αγροτικών εργαλείων και αντικειμένων για ψάρεμα, αποθηκευτικών πίθων, κεραμικής οικιακής χρήσης και μυλόλιθων, οδήγησαν τον μελετητή στο συμπέρασμα ότι το συγκρότημα αποτελούσε οχυρή ιδιωτική αγροικία των ελληνιστικών χρόνων. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που στηρίζει την άποψή του, θεωρεί ότι είναι η μικρή παρουσία ειδωλίων, όταν, ακόμη και σε μικρής σπουδαιότητας ιερά, ο αριθμός των ειδωλίων της τιμώμενης θεότητας είναι σημαντικά μεγαλύτερος.

Πάντως, παρά τις αντίθετες απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τη χρήση του συγκροτήματος, είναι γεγονός πως η σύνδεση, στη συνείδηση του κοινού, του συγκεκριμένου αρχαιολογικού χώρου με το αρχαίο Νεκρομαντείο του Αχέροντα.

Αρχαιοβοτανική μελέτη

Ευγενία Γκατζόγια

Το συγκρότημα στον λόφο του Μεσοποτάμου καταστράφηκε από ισχυρή πυρκαγιά γύρω στο 167 π. Χ., την περίοδο που τα ρωμαϊκά στρατεύματα εισέβαλαν στην Ήπειρο. Αυτή την περίοδο, στα έξι δωμάτια περιμετρικά της κεντρικής αίθουσας του κτηρίου είχαν αποθηκευτεί μέσα σε μεγάλα και μικρά πιθάρια μεγάλες ποσότητες αγροτικών προϊόντων. Εξαιτίας της επαφής τους με την φωτιά αυτά διατηρήθηκαν σε απανθρακωμένη μορφή, κυρίως στο βορειοανατολικό δωμάτιο του κεντρικού κτηρίου. Αρχαιοβοτανικές έρευνες έδειξαν ότι το φάσμα των ειδών που καλλιεργούνταν και αποθηκεύονταν σε μορφή σπόρων ήταν μεγάλο. Από δημητριακά βρέθηκαν τα παρακάτω: σε μεγάλες ποσότητες, το κοινό/σκληρό

A different interpretation of the complex was expressed by Dietwulf Baatz, who, having studied the metallic accessories found in the central hall, identified them with seven torsion catapults of varying sizes. In fact, the arrows found at the same spot suggest that the catapults were armed and that they were used to defend the complex, at the moment it was being destroyed by the Romans. This fact, combined with the presence of numerous agricultural tools and fishing instruments, storage pithoi, domestic pottery and grindstones, led the researcher to conclude that the complex was a fortified private farmhouse of the Hellenistic period. He considers that another important lead to support his view is the minor presence of figurines since, even in less important sanctuaries, the number of figurines of the honoured divinity is considerably greater.

However, despite the opposing views which have been formulated on the use of the complex, in the public's mind, this particular site has been linked to the ancient Nekromanteion of Acheron.

Archaeobotanical study

Eugenia Gkatzogia

A strong conflagration around 167 BC burnt down the building. It was the period when Roman troops invaded Epirus. At that time a vast number of pithoi and smaller storage jars was contained in six storerooms. Due to contact with fire, large quantities of charred agricultural products have been preserved, mainly in one of these rooms at the north-east side. Archaeobotanical studies showed that a range of crops were stored and preserved such as cereal grains, bread/macaroni (*T. aestivum*/ *compactum*/ *durum*), six row, and possibly two row, hulled

σιτάρι (*T. aestivum/ compactum/ durum*) και το κριθάρι (*Hordeum vulgare*), σίγουρα το εξάστοιχο, πιθανόν και το δίστοιχο. Σε μικρότερες ποσότητες, ενδεχομένως τυχαία βρέθηκαν το δίκοκκο (*Triticum dicoccum*) και πιθανόν το σιτάρι σπέλτα (*Triticum spelta*).

Από όσπρια καλλιεργούνταν: το κουκί (*Vicia faba*), το ρόβι (*Vicia ervilia*), το μπιζέλι (*Pisum sativum*), το λαθούρι (*Lathyrus sativus/ cicera*) και τα λούπινα (*Lupinus sp.*). Ανάμεσα στα όσπρια φαίνεται ότι τα κουκιά υπερτερούν σε σύγκριση με τα άλλα είδη. Άλλα είδη φυτών όπως η βρώμη, το ρεβίθι και πιθανόν ο βίκος βρέθηκαν σε πολύ μικρές ποσότητες στις παραπάνω σοδειές και μάλλον με τυχαίο τρόπο (π.χ. από καλλιέργειες στο ίδιο χωράφι ή από την επεξεργασία τους στο ίδιο αλώνι με τα παραπάνω σημαντικά είδη). Μερικά προϊόντα, κυρίως τα δημητριακά, αποθηκεύτηκαν σχεδόν ως καθαρισμένοι σπόροι. Παρόλο που δεν βρέθηκαν τα περιβλήματα τους, εντοπίστηκαν αρκετά ζιζάνια καλλιέργειας που τα συνόδευαν, συμπεριλαμβανομένης της ήρας (*Lolium temulentum*), ενός δηλητηριώδους ζιζανίου. Για να καταστούν τα δημητριακά βρώσιμα, έπρεπε τα ζιζάνια να απομακρυνθούν με το χέρι. Αυτή η δραστηριότητα πιθανόν πραγματοποιούνταν εντός του συγκροτήματος και σε καθημερινή βάση. Επίσης, ανάμεσα στα φρούτα σημαντικό ρόλο έπαιζαν τα σταφύλια καθώς μια καθαρή συγκέντρωσή τους βρέθηκε σε ένα μικρό πιθάρι. Άλλο φρούτο που εντοπίστηκε ήταν το σύκο. Γενικά φαίνεται ότι οι κάτοικοι του κτηρίου επέλεξαν την καλλιέργεια μιας μεγάλης γκάμας φυτικών ειδών (δημητριακών, οσπρίων και φρούτων) ως βασική στρατηγική διαβίωσης με σκοπό την προώθηση της σταθερότητας με τον περιορισμό του κινδύνου, σε περίπτωση που μια από τις σημαντικές σοδειές καταστρεφόταν ή αποτύχαινε.

barley (*Hordeum vulgare*). In smaller amounts, incidentally have been found seeds of emmer (*Triticum dicoccum*) and possibly spelt (*Triticum spelta*). From pulses: broad beans (*Vicia faba*), bitter vetch (*Vicia ervilia*), common pea (*Pisum sativum*), grass pea (*Lathyrus sativus/ cicera*) and lupine (*Lupinus sp.*). It seems that broad bean outnumber all other pulses and were stored in a number of pithoi. Other plant species such as oat, chick pea and common vetch seem to be contaminants in the aforementioned stored crops. Some of the crops, mainly cereals were found almost semi- cleaned. Even if these were not stored with the attached chaff, where accompanied by a vast quantity of weeds, including poison darnel (*Lolium temulentum*). To render cereals suitable for human consumption, weeds had to be removed by hand, indoors and in daily basis. Among fruits, a pure concentration of grape pips was stored in a small jar. Other fruit found was fig. To sum up, it seems that the inhabitants of the building choose the cultivation of a great range of cereals and pulses as a basic subsistence strategy aiming to promote stability through spreading risk of failure of one or the other crop.

Απανθρακωμένοι σπόροι από κουκιά και από ρόβι
Carbonized seeds of broad beans and of bitter vetch

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Αθηνά Κωνσταντάκη

Ιστορικό πλαίσιο

Η περιφέρεια του Φαναρίου, μετά την οθωμανική κατάκτηση, υπαγόταν διοικητικά κατά τον 16ο αι. στον Nahiye -i Rinase και στον Kaza-I Yanya, εν συνεχεία στον καζά Μαργαριτίου, που υπαγόταν στο βιλαέτι Ιωαννίνων, αποτελώντας μέχρι το 1835 ανεξάρτητο μουτεσελμλίκι, με είκοσι χωριά και διοικητικό κέντρο τη Γορίτσα (Σταυροχώρι). Η περιοχή εκκλησιαστικά ανήκε αρχικά στην επισκοπή Βουθρωτού και Γλυκέως και εν συνεχεία στην επισκοπή Παραμυθίας, η οποία με τη σειρά της υπαγόταν στη μητρόπολη

THE POST-BYZANTINE MONUMENTS

Athina Konstantaki

History

Following the Ottoman conquest, in the 16th century the region of Fanari administratively came under Nahiye -i Rinase and Kaza-I Yanya, and later under Kaza Margari-tiou, which came under the Vilayet of Ioannina, thus forming -up until 1835- an independent muteseelmliki consisting of twenty villages, of which Goritsa (Stavrochori) was the administrative centre. Ecclesiastically, the region initially belonged to the Bishopric of Buthrotum and Glykeos, and later to the Bishopric of Paramythia,

Άποψη του ναού του Αγ. Ιωάννη επάνω στο συγκρότημα του Νεκρομαντείου / View of the Ag. Ioannis church on the Nekromanteion complex

Ιωαννίνων. Η πεδιάδα του Φαναρίου, στην οποία καλλιεργούνταν σιτηρά, συγκέντρωνε κυρίως αλβανόφωνο αγροτικό κολλητικό πληθυσμό, σε τσιφλικοχώρια, με εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες ζωής, λόγω του ελώδους περιβάλλοντος.

Το σιναιτικό μετόχι του Αγ. Ιωάννη

Στο κεντρικό τμήμα του ερειπωμένου ελληνιστικού συγκροτήματος του Νεκρομαντείου ιδρύθηκε κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους, ενδεχομένως μετά τον 16ο αιώνα, η Μονή Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Λυκούρεσης, γνωστή και ως Μονή Θάνεζας. Επρόκειτο για σιναιτικό μετόχι, που διοικούνταν από τον ηγούμενο της Μονής Αγίας Αικατερίνης Ιωαννίνων και διέθετε σημαντική ακίνητη περιουσία.

Το μοναστηριακό συγκρότημα, που περιβαλλόταν από υψηλό μανδρότοιχο, περιελάμβανε το καθολικό και χώρους διαμονής (κελιά) στο βόρειο τμήμα, τα οποία κατεδαφίσθηκαν κατά την έναρξη των ανασκαφών το 1958. Στο δυτικό τμήμα του περιβόλου διατηρήθηκε η θύρα εισόδου στο μοναστηριακό συγκρότημα, με το ξωτό υπέρθυρο.

Το καθολικό ανήκει στον τύπο του απλού μονόχωρου ξυλόστεγου ναΐσκου, με μικρή εξέχουσα αψίδα ανατολικά και συμφυές κωδωνοστάσιο, του διάτρητου τύπου, δυτικά. Για τη δόμηση των τοίχων έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο υλικό από το ελληνιστικό συγκρότημα, όπως γωνιόλιθοι και πλίνθοι, που κοσμούν σε οριζόντιες σειρές τις αδιάρθρωτες όψεις, με πυκνή διάταξη στην ανατολική πλευρά, και τονίζουν τα τόξα των ανοιγμάτων (θύρα, παράθυρα).

which in turn came under the Metropolis of Ioannina. The Fanari plain, where wheat was cultivated, mainly gathered Albanian-speaking sharecropping populations in its chiflik (serf) villages, which faced extremely difficult living conditions due to the marshy environment.

The Sinaitic Monastery Dependency (metochion) of Ag. Ioannis

The Monastery of Agios Ioannis (Saint John the Baptist) of Lykoursi, also known as the Monastery of Thaneza, was founded in the post-Byzantine period, possibly after the 16th century, in the central section of the ruined Hellenistic complex of the Nekromanteion. This was a Sinaitic monastery dependency (metochion) which was administered by the abbot of the Monastery of Agia Aikaterini of Ioannina and owned substantial immovable property.

The monastery complex, which was surrounded by a tall stone enclosure, included the catholicon and accommodation areas (cells) in the northern section, which were demolished upon commencement of excavations in 1958. The entrance to the monastery complex with its arched lintel was preserved in the western section of the enclosure.

The catholicon is a single-nave, wooden-roofed church with a small protruding arch in the east and an inbuilt bell tower, of the perforated type, in the west. The walls were built using ancient material from the Hellenistic complex, such as coigns and plinths, which decorate -in horizontal rows- the non-configured aspects, forming a compact arrangement on the eastern side, and highlight the arches of the openings (door, windows).

Ο μικρός ναός εσωτερικά είναι ενιαίος, χωρίς τέμπλο, και κατάγραφος. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος, που διατηρείται αποσπασματικά, χαρακτηρίζεται από απλά εκφραστικά μέσα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα διαρθρώνεται σε επάλληλες ζώνες, με ολόσωμους μετωπικούς αγίους και στηθαία με προτομές αγίων, με φυτικά παραπληρωματικά μοτίβα, σε μπαρόκ ύφος. Στο μέτωπο του ανατολικού και δυτικού τοίχου διατηρούνται αντίστοιχα οι σκηνές της Ανάληψης του Κυρίου και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, οι οποίες πλαισιώνονται από τους Ευαγγελιστές. Η αρχική τοιχογράφηση του ναού έγινε στα μέσα του 18ου αι. (1740), σύμφωνα με κατεστραμμένη σήμερα κτητορική επιγραφή και δέχθηκε άτεχνες επιζωγραφίσεις στα τέλη του 19ου ή στις αρχές του 20ου αιώνα. Το κείμενο της επιγραφής, που βρισκόταν ενδεχομένως πάνω από τη δυτική είσοδο, παραδίδει ο Π. Αραβαντινός:

The interior of the small church consists of a single space, without an iconostasis, and is covered in wall paintings. The mural decoration, which has been partially preserved, is of simple expression. The iconographic series is arranged in successive zones and includes full-length frontals of saints and bands with busts of saints, as well as supplementary plant motifs in a baroque style. The fronts of the eastern and western walls depict scenes from the Ascension of Christ and the Dormition of the Virgin Mary, respectively, which are accompanied by the Evangelists. The initial wall painting of the church dates back to the mid 18th century (1740), according to the - now destroyed - founder's inscription, and was crudely painted over in the late 19th and early 20th century. According to P. Aravantinos the inscription, which was most likely placed above the western entrance, read as follows:

Ο ναός του Αγ. Ιωάννη (ανατολική όψη)
Ag. Ioannis church (eastern view)

«Ιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τοῦ τιμίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου, ἐπισκοπεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Βουθρωτοῦ καὶ Γλυκέως Κυρίου Κυρίου Εὐθυμίου, διὰ συνδρομῆς τῶν εὐσεβῶν καὶ Ὁρθοδόξων χριστιανῶν, διὰ χειρὸς τῶν ἀγιογράφων Νικολάου καὶ Θεοδώρου τῶν ἀνταδελφῶν, ἐκ πόλεως Ἰωαννίνων Λοζέτσι 1740»

Σύμφωνα με ὅσα αναφέρονται, πρόκειται για ἔργο των ἀδερφῶν Νικόλαου καὶ Θεόδωρου ἀπὸ το Λοζέτσι (Ελληνικό), ἓνα ἀπὸ τα Κατσανοχώρια των Ἰωαννίνων. Ο Νικόλαος Χωραφάς, μαζί με τους γιους τους Θεοδόσιο καὶ Ἀλέξιο, τοιχογράφησαν μέχρι καὶ το 1756 ναοὺς καὶ σε ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.

Ο ναὸς λειτουργοῦσε μέχρι τὴν ἐναρξὴ των ἀνασκαφῶν στα 1958 ὡς κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ οικισμοῦ του Μεσοποτάμου (π. Λυκούρεσι).

“The wall paintings of this holy and sacred church of Ag. Ioannis were created under the bishopric of the beloved by God Bishop of Buthrotum and Glykeos, Efthymiou, with the contribution of the devout Orthodox Christians, by the religious painters Nikolaos and Theodoros, brothers from the city of Ioannina, Lozetsi, in 1740”.

According to sources, the wall paintings are the work of two brothers, Nikolaos and Theodoros from Lozetsi (Elliniko), one of the Katsanochoria villages in Ioannina. Nikolaos Chorafas and his sons, Theodosios and Alexios, painted murals up until 1756 in churches scattered in different regions of Epirus, Thessaly and Western Macedonia.

Up until the commencement of excavations in 1958, the church functioned as the cemetery church of the village of Mesopotamos (former Lykouresi).

Λεπτομέρεια τοιχογραφικοῦ διακόσμου / Part of the wall paintings

Η οθωμανική κατοικία (κούλια)

Στην κορυφή του λόφου του Αγ. Ιωάννη, με πλήρη εποπτεία της ευρύτερης περιοχής, και στο μέσον του ελληνιστικού συγκροτήματος κατασκευάστηκε, πιθανώς στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, η μεμονωμένη οχυρή κατοικία (κούλια). Πρόκειται για παραδοσιακό τύπο κατοικίας που χρησιμοποιείται από τους Οθωμανούς φεουδάρχες στα μεγάλα τσιφλίκια τους.

The Ottoman Residence (koulia)

At the top of the hill of Agios Ioannis (Saint John) overlooking the wider region, the detached fortified residence (koulia) was built in the midst of the Hellenistic complex, probably in first half of the 19th century. This is the traditional type of residence used by Ottoman feudal lords in their large estates.

Κούλια (βόρεια και δυτική πλευρά)
Koulia (north and western side)

Η οχυρή κατοικία αποτελείται από δύο ανισοϋψείς όγκους, το ορθογώνιο κυρίως κτήριο και τον πύργο. Το κτήριο εξωτερικά παρουσιάζει χαρακτηριστικά φρουριακής μορφής, με ορθογώνιους όγκους και καθαρές γραμμές, με εξαίρεση τις οξύληκτες απολήξεις των επάλξεων περιμετρικά του πύργου. Χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο είναι τα πώρινα τοξωτά πλαίσια των παραθύρων και των θυρών, που κοσμούνται με εξέχουσα ταινία από θραύσματα κεράμων και πλίνθων. Οι τοιχοποιίες είναι από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα. με εξαίρεση το κατώτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου, που έχει θεμελιωθεί στη δυτική πλευρά της τοιχοποιίας του κεντρικού ελληνιστικού κτηρίου.

Ο χώρος του ισογείου εξυπηρετούσε ανάγκες αποθήκευσης και άμυνας, αλλά και τον σταβλισμό ζώων. Στο μέσον του χώρου υπάρχει τετραγωνικός πεσσός, που υποστηρίζει το δάπεδο του ορόφου, και σε επαφή με τον δυτικό τοίχο υπήρχε κτιστό πεζούλι για την τοποθέτηση ποικίλων αντικειμένων αποθήκευσης και εργαλείων. Η θύρα του ισογείου προστατευόταν από καταχύστρα, που τροφοδοτούνταν από το επίπεδο του ορόφου, και από δύο τυφεκιοθυρίδες εκατέρωθεν του θυρώματος, ενώ εννέα ανάλογου τύπου τυφεκιοθυρίδες ανοίγονται περιμετρικά στους υπόλοιπους τοίχους του ισογείου. Ο φωτισμός του χώρου εξυπηρετείται από μικρές φωτιστικές θυρίδες, σε ικανό ύψος από το επίπεδο του δαπέδου.

Στον όροφο διαμορφώνεται μία ενιαία, ορθογώνιας κάτοψης, αίθουσα οντάς (oda, hane), που εξυπηρετούσε μία σειρά από λειτουργίες, όπως την κοινωνική ζωή, τη διαμονή και την άμυνα. Στο κέντρο της νότιας πλευράς βρίσκεται η εστία, εκατέρωθεν της οποίας οργανωνόταν ο «οντάς της φωτιάς», με ξύλινα ερμάρια εκατέρωθεν

The fortified residence consists of two masses of different heights, the residence and the tower. On the exterior, the building has the characteristics of a fortress, having rectangular structures and clean-cut lines, with the exception of the sharp edges of the battlements on the perimeter of the tower. A typical morphological element is the arched limestone frames of the windows and doors, which are adorned with a protruding strip made of fragments of bricks and tiles. The walls were built in the style of rubble masonry set in lime mortar, with the exception of the lower part of the eastern wall, which rests on the western side of the masonry of the central Hellenistic building.

The ground floor covered storage and defence needs, as well as the housing of domestic animals. A square pillar stands in the centre of the room and supports the floor of the first storey. Also, a bench was built against the western wall, which was used to hold various storage objects and tools. The ground floor door was protected by a murder hole, which was loaded from the first storey, and by two embrasures on each side of the door case, while there are nine similar embrasures along the circumference of the remaining walls of the ground floor. The space is lit by small lighting slots situated at a reasonable height from the level of the floor.

The first storey consists of a single space, rectangular room known as the oda or hane, which served a number of functions ranging from social life and accommodation to defence. In the centre of the southern side lies the fireplace, on each side of which was the oda of fire, with wooden cabinets on each side on the northern and southern walls. The room receives light from four windows.

στον βόρειο και νότιο τοίχο. Ο φωτισμός της αίθουσας γίνεται από τέσσερα παράθυρα. Ο αμυντικός χαρακτήρας του ορόφου ενισχύεται από εννέα τυφεκιοθυρίδες περιμετρικά των τοίχων και κυρίως από τον πύργο, που επικοινωνεί άμεσα με την κύρια αίθουσα, ενώ, παράλληλα, λειτουργούσε ως χώρος αποχωρητηρίου «χρεία».

Στην ευρύτερη περιοχή του Φαναρίου διατηρείται ικανός αριθμός κοσμικών κτηρίων, τα οποία παρουσιάζουν κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά με την κούλια του Νεκρομαντείου. Τα κτήρια ανήκουν στο σύνολό τους στον τύπο του οχυρού πύργου - κατοικίας, όπου στο ισόγειο βρίσκονται οι αποθήκες και στον όροφο η είσοδος και η κυρίως κατοικία (χώροι διαμονής). Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η κούλια του Αγά στην Κορώνη (μέσα 19ου αιώνα), η οικία Θ. Παπαθανάκου, στον οικισμό της Αγιάς (α' μισό ή μέσα 19ου αιώνα), η οικία Γιοχάλα στο μικρό οικισμό του Τρικόρφου (π. Ράπεζα) της Πάργας (μέσα 19ου αιώνα), καθώς επίσης διώροφες αστικές οικίες στο Μαργαρίτι.

The defensive nature of the storey is enhanced by the nine embrasures along the circumference of the walls, and mainly by the tower, which is directly connected to the main room, and which at the same time functioned as a toilet ("chreia").

A considerable number of secular buildings have been preserved in the wider region of Fanari, which have the same morphological characteristics as the koulia of the Nekromanteion. As a whole, the buildings are classified as coming under the fortified tower-residence type, where the ground floor serves as a storage area and the first floor serves as the entrance and main residence (accommodation areas). Some typical examples include the koulia of the Aga in Koroni (mid 19th century), the residence of T. Papathanakos in the village of Agia (first half or middle of the 19th century), the residence of Jochalas in the small village of Trikorfo (former Rapeza) in Parga (mid 19th century), as well as the double-storey urban houses in Margariti.

Κούλια. Το ισόγειο / Koulia. The ground floor

Κούλια. Ο όροφος / Koulia. The first floor

Ο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΕΦΥΡΑΣ

Χριστίνα Μερκούρη

Η ευρύτερη περιοχή. Θέσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού

Στις νοτιοδυτικές ακτές της Ηπείρου η διαθαλάσσια επικοινωνία, η ένταξη παράκτιων θέσεων σε οργανωμένα εμπορικά δίκτυα και η ανάγκη προστασίας τους από επιδρομές, οδήγησαν στην κατασκευή «κυκλώπειων» τειχών με τη μίμηση μυκηναϊκών προτύπων. Γνωστά δείγματα τέτοιων μνημειακών κατασκευών

THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF EPHYRA

Christina Merkouri

The wider region. Sites of the Late Bronze Age

At the southwest coasts of Epirus, maritime communication, the integration of coastal sites in organized commercial networks and the need for their protection from raids, led to the construction of 'cyclopean' walls imitating Mycenaean models. Known cases of such monumental constructions are mentioned for Ephyra, Agia Eleni,

Ο λόφος της Εφύρας / The hill of Ephyra

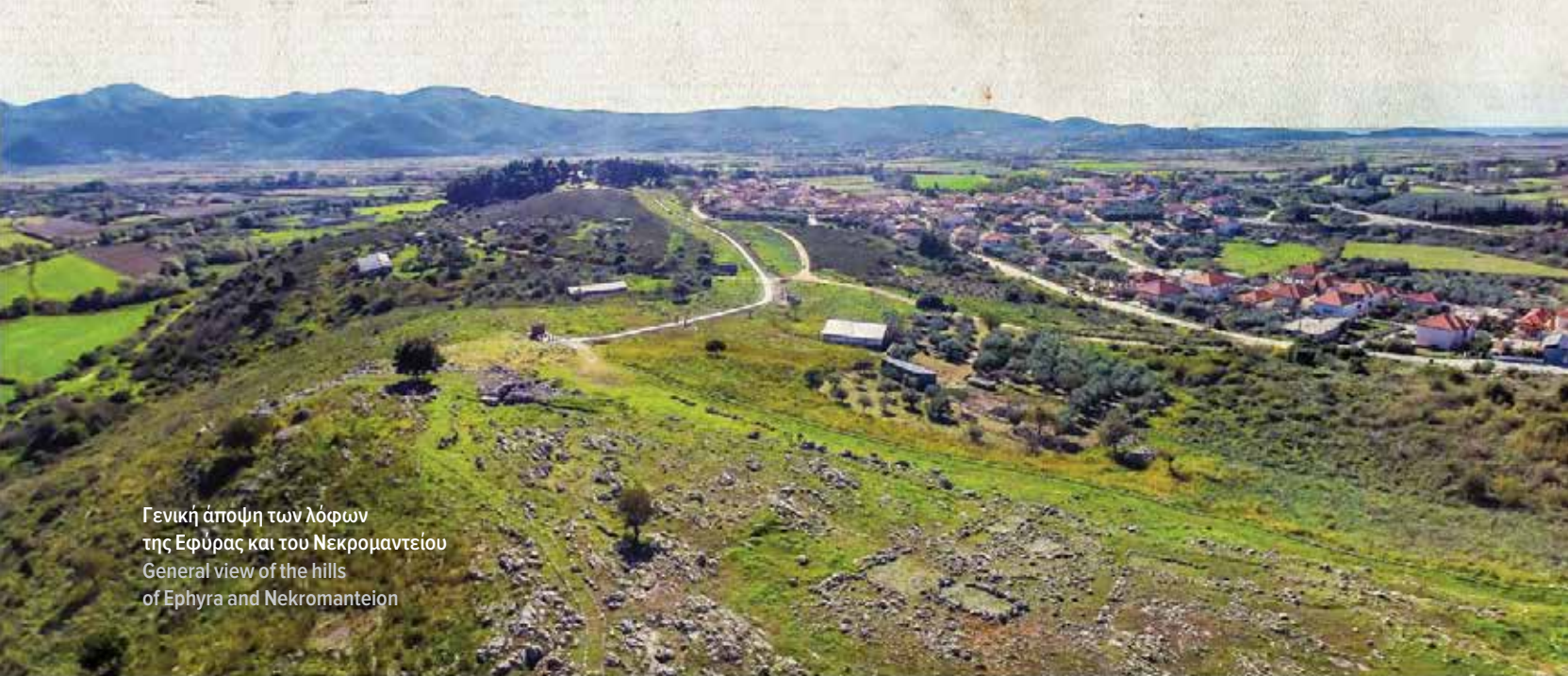
αναφέρονται στην Εφύρα, στην Αγία Ελένη, στην Καστρίζα και λίγο μακρύτερα στην Κίπερη Πάργας. Η ύπαρξη τεσσάρων οχυρωμένων θέσεων σε ακτίνα μικρότερη των 20 χλμ. υποδηλώνει το ενδιαφέρον των Μυκηναίων για την περιοχή του Αχέροντα και την ιδιαίτερη σημασία που είχε ο όρμος του Γλυκού λιμένα για το εμπόριο της εποχής.

Κατάλοιπα κυκλώπειου τείχους πλάτους 2μ. περίπου έχουν εντοπισθεί στη χερσόνησο της Αγίας Ελένης κοντά στις σημερινές εκβολές του Αχέροντα και σχετίζονται με τη είσοδο του λιμανιού κατά την αρχαιότητα. Σε απόσταση 4,5 χλμ. βορειοανατολικά της Εφύρας πάνω στο λόφο Καστρίζα εντοπίστηκε οχυρωμένη θέση με τμήματα οχυρωματικού τείχους πλάτους 3μ., πύλη και πυργοειδείς κατασκευές. Επιφανειακά περισυλλέχθηκαν ποσότητες χειροποίητης κεραμικής και λίθινων τέχνηρων. Η οχυρωμένη αυτή θέση θα διασφάλιζε τη δια ξηράς κυκλοφορία εμπορευμάτων προς την πεδιάδα των Ιωαννίνων και τη Δωδώνη. Σε απόσταση 10χλμ βορειοδυτικά της Εφύρας στη θέση Κίπερη, όπου βρέθηκε και ο γνωστός θολωτός τάφος, ήρθε στο φως τμήμα κυκλώπειου τείχους. Στην Πάργα, σε μικρή απόσταση από τον θολωτό τάφο της Κίπερης, εντοπίστηκε οχυρωματικό τείχος πλάτους 1,30μ., το οποίο περιβάλλει θεμέλια κυκλικών και ορθογώνιων κατασκευών, μαζί με προϊστορική κεραμική και λίθινα εργαλεία. Επιπλέον, άλλες αρχαιολογικές θέσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, μικρού και μεσαίου μεγέθους, εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου Βοστώνης τα έτη 1992-1993 στους λόφους περιμετρικά της πεδιάδας του Αχέροντα, και εικάζεται ότι οι κάτοικοι τους συνεργάζονταν εμπορικά με τον κεντρικό και κομβικό οικισμό της Εφύρας.

Kastriza and a little farther, at Kiperi in Parga. The existence of four fortified sites at a range of less than 20 km. suggests the interest that the Mycenaeans took in the Acheron region and the particular importance that the bay of the Glykys limen had for the area's commerce.

Traces of an approximately 2 m.-wide cyclopean wall have been identified at the Agia Eleni peninsula close to the contemporary estuary of the Acheron and they are linked to the entrance of the port in antiquity. At a distance of 4.5 km. to the northeast of Ephyra, on the Kastriza hill, a fortified site was discovered, with 3m-wide parts of a fortifying wall together with tower-like constructions. Handmade pottery and stone artefacts were collected from the surface of the site. This fortified site must have ensured the circulation by land of merchandise towards the valley of Ioannina and Dodona. At a distance of 10 km. to the northwest of Ephyra, at the Kiperi site, where the known tholos tomb was discovered, part of a cyclopean wall was also unearthed. At Parga, at a small distance from the tholos tomb of Kiperi, was traced a fortifying wall of a width of 1.30 m., surrounding the foundation of circular and rectangular constructions, along with prehistoric pottery and stone tools. Moreover, other small and medium size archaeological sites of the Late Bronze Age were traced during the survey of the University of Boston in 1992-1993 on the hills around the valley of Acheron, and it is suggested that their residents were in a commercial collaboration with the central and nodal settlement of Ephyra.

Γενική άποψη των λόφων
της Εφύρας και του Νεκρομαντείου
General view of the hills
of Erhyra and Nekromanteion

Εμπορικές επαφές

Τα παράλια της δυτικής Ηπείρου με τους όρμους και τις εκβολές των πλωτών στον κάτω ρου ποταμών Αράχθου, Λούρου, Αχέροντα και Καλαμά ευνοούσαν την εγκατάσταση εμπορικών σταθμών και την ίδρυση αποικιών του μυκηναϊκού κόσμου, που διευκόλυναν τις οικονομικές συναλλαγές, αλλά και εξασφάλιζαν τον έλεγχο της θαλάσσιας οδού της Αδριατικής προς τη Δύση και την κεντρική Ευρώπη. Παράλληλα οι χερσαίες διαβάσεις των κοιλάδων Λούρου, Αώου και Πίνδου διευκόλυναν την επικοινωνία της κεντρικής και ανατολικής Ηπείρου με τις γειτονικές περιοχές της Αλβανίας, Αιτωλοακαρνανίας, Θεσσαλίας και Μακεδονίας.

Η εμφάνιση τειχισμένων οικισμών με ακρόπολη, κατά μίμηση μυκηναϊκών προτύπων, και η σημαντική αύξηση κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού της κεραμικής, των χάλκινων εργαλείων και όπλων, από τα οποία άλλα

Commercial contacts

The coast of western Epirus, with their bays and estuaries of the navigable downstream rivers of Arachthos, Louros, Acheron and Kalamas, favoured the installation of commercial stations and the establishment of colonies of the Mycenaean world, which facilitated financial transactions and ensured the control of the sea way of the Adriatic towards the West and central Europe. At the same time, land passages through the valleys of the Louros, Aoo and Pindos facilitated communication between central and eastern Epirus and the neighboring regions of Albania, Etolia and Acarnania, Thessaly and Macedonia.

The emergence of walled settlements with an acropolis, imitating Mycenaean models, and the significant increase during the Late Bronze Age of pottery, bronze tools and weapons, of which some are considered Mycenaean,

θεωρούνται ως μυκηναϊκά, άλλα ως κεντροευρωπαϊκά και άλλα ως εγχώρια προϊόντα, μπορούν να ερμηνευθούν ως αποτέλεσμα εξωτερικών επιδράσεων, αλλά και αντιμετώπισης και προσαρμογής των κατοίκων της περιοχής σε νέες συνθήκες διαβίωσης κατά την ΥΕ IIIB-Γ περίοδο. Οι αναταραχές του τέλους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού οδήγησαν τους κατοίκους της ενδοχώρας να αποτραβηχτούν σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις, τους δε μυκηναίους αποίκους και εμπόρους να οχυρώσουν τους οικισμούς τους με ισχυρά κυκλώπεια τείχη για να προστατευθούν από επιδρομές και για να ελέγξουν αποτελεσματικότερα το εμπόριο με την Αδριατική και τη Δύση.

Η πρόχειρη, άτεχνη κατασκευή των περιβόλων καθώς και η ένδεια των κτερισμάτων των τάφων στην Εφύρα ίσως υποδηλώνουν ότι η θέση χρησιμοποιήθηκε κυρίως από ντόπιους κτηνοτρόφους, που μετακινούνταν με τα κοπάδια τους στις διάφορες εποχές. Η Εφύρα θα πρέπει να αποτελούσε το σημείο επαφής μεταξύ της τοπικής οικονομίας και του διαθαλάσσιου εμπορίου, με την ανταλλαγή των κτηνοτροφικών προϊόντων των βοσκών της ενδοχώρας με εκείνα των κατοίκων των παραλίων, όπως φαίνεται και από την παρουσία εξωτικών αντικειμένων γοήτρου (π.χ. χάντρες από ήλεκτρο).

Συνεπώς, από τα μέχρι σήμερα στοιχεία προκύπτει ότι η ακρόπολη της Εφύρας, με συνεχή κατοίκηση σε όλη τη διάρκεια της ΥΕIII περιόδου, πιθανόν να λειτουργούσε είτε ως μυκηναϊκή θέση, σε επαφή με τους ντόπιους κατοίκους, είτε ως εμπορικός σταθμός περιφερειακού κέντρου του μυκηναϊκού κόσμου, πιθανόν της Αιτωλοακαρνανίας ή των Ιονίων νήσων, που ήλεγχε τη διακίνηση αγαθών και πρώτων υλών προς την Απουλία κατά μήκος των ακαρνανικών, ηπειρωτικών και νότιων αλβανικών ακτών.

others central European and others still local, can be interpreted as the result of external influences, as well as of the reaction and adaptation of the region's inhabitants to new living conditions during the LH IIIB-C period. The upheaval at the end of the Late Bronze Age led the residents of the mainland to withdraw into naturally fortified sites, and the Mycenaean colonists and merchants to fortify their settlements with robust cyclopean walls in order to be protected against raids and effectively control commerce with the Adriatic and the West.

The rough and ready construction of the enclosures as well as the paucity of burial offerings at Ephyra would suggest that the site was used mainly by local livestock-breeders who moved with their herds in different seasons of the year. Ephyra must have been the contact point between the local economy and the maritime trade, through the exchange of animal-based products from the mainland herdsmen with those of the inhabitants of the coast, as becomes evident from the presence of exotic prestige objects (for example, amber beads).

Therefore, the evidence suggests that the acropolis of Ephyra, with its continuous use throughout the LHIII period could have functioned either as a Mycenaean site, in contact with the locals, or as the commercial station of a peripheral centre of the Mycenaean world, possibly of Etolia and Acarnania or of the Ionian islands, controlling the transportation of goods and raw materials towards Apulia along the coasts of Acarnania, Epirus and the south of Albania.

Ο αρχαιολογικός χώρος
της Εφύρας
The archaeological site
of Ephyra

Η θέση

Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας βρίσκεται στο βόρειο άκρο του σύγχρονου οικισμού Μεσοπόταμος και μαζί με το Νεκρομαντείο αποτελούν ενιαία κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο (ΦΕΚ 35B/02.02.1962). Ο καθηγητής Σωτήριος Δάκαρης ήταν ο πρώτος ανασκαφέας του χώρου κατά τα έτη 1958-1964 και 1972-1977, στη συνέχεια από το 1978-1987 εξακολούθησε την έρευνα ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Αθ. Παπαδόπουλος, ενώ από το 1987 τη διεύθυνση της ανασκαφικής ομάδας ανέλαβε η αναπληρώτρια καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λ. Κοντορλή. Από το 2011 στον χώρο δραστηριοποιείται η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας (πρώην ΛΓ' ΕΠΚΑ) μέσω της υλοποίησης συγχρηματοδοτούμενου έργου για την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου.

The site of Ephyra

The Mycenaean acropolis of Ephyra can be found at the northern edge of the modern-day village of Mesopotamos and it constitutes a unified listed archaeological site, along with the Nekromanteion (GG 35B/02.02.1962). Professor Sotirios Dakaris was the first to excavate the site during 1958-1964 and 1972-1977 and the investigation was continued during 1978-1987 by the University of Ioannina Professor Ath. Papadopoulos, while since 1987 the direction of the excavation team has been assigned to L. Kondorli, Assistant Professor in the University of Ioannina. Since 2011 the Ephorate of Antiquities of Preveza (former 33rd Ephorate) is active in the site, through the materialization of the co-financed project for enhancing of the archaeological site.

Τα αρχαία κατάλοιπα της προϊστορικής και ελληνιστικής περιόδου καταλαμβάνουν τμήμα της κορυφής και των κλιτύων του λόφου Ξυλόκαστρο ύψους 83.30μ., που με κατεύθυνση Β-Ν, εισχωρεί ομαλά στην κοιλάδα του Αχέροντα. Πρόκειται για εξαιρετική οχυρή θέση, αφού κατά την αρχαιότητα, σύμφωνα και με αποτελέσματα από γεωλογικές πυρηνοληψίες, η θαλάσσια ακτή βρισκόταν στους δυτικούς πρόποδες του λόφου, ενώ νότια και ανατολικά η Εφύρα προστατευόταν από το ελώδες περιβάλλον, που προκαλούσαν οι υπερχειλίσσεις των ποταμών στην πεδιάδα.

Ο τειχισμένος αυτός οικισμός βρισκόταν στον βορειοανατολικό μυχό ενός μεγάλου και προστατευμένου φυσικού λιμανιού, ιδανικού για τη θαλάσσια επικοινωνία των κατοίκων της νοτιοδυτικής Ελλάδας με τη Νότια Ιταλία και Σικελία, συγχρόνως δε αποτελούσε κομβικό σημείο και στο χερσαίο εμπορικό δίκτυο, που συνέδεε τις ακτές της Ηπείρου με το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και της Δωδώνης. Η κύρια αιτία της προϊστορικής εγκατάστασης στο λόφο σχετίζεται άμεσα με το ασφαλές λιμάνι που αναφέρεται σε χωρίο του Στράβωνα ως γλυκύς λιμήν «εις ον εμβάλλει ο Αχέρων ποταμός, ρέων εκ της Αχερουσίας λίμνης και δεχόμενος πλείους ποταμούς, ώστε και γλυκαίνει τον κόλπον».

Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού η ακρόπολη της Εφύρας απείχε μόλις 500μ. από τη θάλασσα, ενώ με την πάροδο των χιλιετιών το περιβάλλον διαφοροποιήθηκε, η ακτογραμμή μετατέθηκε 4.5χλμ. δυτικότερα προς το Ιόνιο πέλαγος, στο σύγχρονο χωριό Αμμουδιά, και το αρχαίο λιμάνι καλύφθηκε από τις πλούσιες επιχώσεις του ποταμού Αχέροντα.

The ancient remains of the Prehistoric and the Hellenistic period occupy part of the summit and the slope of the Xylokastro hill, at a height of 83.30 m., which in a N-S direction, enters gently into the valley of Acheron. It is an excellent fortified position, given that in antiquity, and also according to geological core-sampling results, the coast reached the west foot of the hill, while to its south and east, Ephyra was protected by the marshes caused by rivers overflowing in the valley.

This fortified settlement was seated at the northeastern edge of a large and protected natural port, ideal for the marine communication of the inhabitants of south-west Greece with South Italy and Sicily, as well as a nodal point for commerce by land, as it connected the coasts of Epirus with the plateau of Ioannina and Dodona. The main cause behind the prehistoric installation is directly connected to the safe harbor haven mentioned in a line of Strabo as the glykys limin (the sweet harbor) 'where comes the river Acheron, flowing from the lake Acherousia and receiving numerous rivers, to sweeten the bay'.

During the Late Bronze Age, the acropolis of Ephyra lay at a distance of only 500 m. from sea; the environment was transformed through the passing of the millennia, the coastline moved by 4.5 km to the west towards the Ionian sea, in the modern-day village of Ammoudia, and the ancient port was covered by the rich alluvial of the Acheron River.

Μυθολογικές και ιστορικές αναφορές

Οι ανασκαφικές έρευνες κατέδειξαν ότι η θέση κατοικήθηκε από τη Μεσοελλαδική εποχή (1900-1600 π.Χ.) και σημείωσε τη μεγαλύτερη ακμή της κατά την Υστεροελλαδική (1450-1150 π. Χ.), όταν τειχίστηκε από Μυκηναίους αποίκους της δυτικής Πελοποννήσου τον 14ο-13ο αι. π.Χ. Η συνέχιση της κατοίκησης τεκμηριώνεται και στην Εποχή του Σιδήρου, από δύο παιδικές ταφές σε εγχυτρισμούς που αποκαλύφθηκαν στο άνδριο του μεσαίου περιβόλου του χώρου, αλλά και στην ελληνιστική εποχή, από τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Ο χώρος έχει ταυτιστεί από τον πρώτο ανασκαφέα Σωτήρη Δάκαρη με την Ομηρική «Εφύρη». Ο ίδιος υποστήριζε ότι στην προμυκηναϊκή εποχή ο οικισμός ήταν ατείχιστος και γνωστός με το τοπικό προελληνικό όνομα Κίχυρος, τειχίστηκε δε με «κυκλώπειο» οχυρωματικό τείχος, παρόμοιο προς εκείνο των Μυκηνών, και μετονομάστηκε σε Εφύρη από τους μυκηναίους Ηλείους αποίκους του 14-13ου αι. π.Χ., και διατήρησε αυτό το όνομα και στα ιστορικά χρόνια.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο μύθος συνδέει την Εφύρα, πρωτεύουσα των βασιλέων της Θεσπρωτίας, με τον Ηρακλή, ήρωα με δεσμούς στην Αργολίδα, ο οποίος ως ηγέτης των Καλυδωνίων υπέταξε την πόλη. Γράφει ο Απολλόδωρος: «...στρατεύει δε Ηρακλής μετά Καλυδωνίων επί Θεσπρωτούς και πόλιν ελών Έφυραν, ης βασιλευε Φύλας, Αστυόχη τη τούτου θυγατρί συνελθών πατήρ Τληπολέμου γίνεται...»

Από την Εφύρα καταγόταν ο Άντιφος, γιος του Ηρακλείδη Θεσσαλού και της Χαλκιοπής, που συμμετείχε στον

Mythological and historical references

Archaeological research has indicated that the site was first inhabited in the Middle Helladic period (1900-1600 B.C.) and that it reached its zenith during the Late Helladic period (1450-1150 B.C.), when it was fortified by the Mycenaean settlers coming from western Peloponnese in the 14th - 13th c. B.C. It continued to be inhabited during the Iron Age, as evidenced by two child burials in pithoi, discovered at the terrace of the area's middle enclosure, as well as during the Hellenistic period, according to the architectural remains.

The first excavator, Sotirios Dakaris, has identified the site with the 'Ephyri' mentioned by Homer. He also supports that during the pre-Mycenaean period, the settlement was not walled and was known by the local pre-Hellenic name of Kichyros. It received its 'cyclopean' fortifying walls, similar to that of Mycenae, and was renamed Ephyri by the Mycenaean settlers from Elis in the 14th - 13th c. B.C., a name it preserved into the historic era.

It is worth noting that the myth connects Ephyra, the capital of the kings of Thesprotia, with Hercules, a hero with ties in the Argolid, who, as leader of the Calydonians, subjugated the city. Apollodorus wrote: '...Hercules marches with the Calydonians against the people of Thesprotia and against the city of marshes Ephyra, where reigned Phyllas, and united with his daughter Astyoche he became the father of Tlipoemos...'

Ephyra was the home of Antifos, son of Thessalos from the lineage of Hercules and of Chalciope, who he participated

Τρωικό πόλεμο ως αρχηγός στόλου 30 πλοίων από τις Καλυδνές νήσους, την Κάρπαθο, την Κάσο, την Κω και τη Νίσυρο. Εκεί φαίνεται να μετέβη ο Οδυσσέας προκειμένου να προμηθευτεί φαρμακερά βότανα για να αλείψει τις χάλκινες σαίτες που θα εκτόξευε εναντίον των ξεδιάντροπων μνηστήρων (Οδύσσεια α259 και β328). Αναφορές στο συγκεκριμένο τοπωνύμιο απαντούν αργότερα στον Θουκυδίδη (I 46.4): «Το Χειμέριον είναι λιμνή και προς το εσωτερικόν, εις κάποιαν απόστασιν από της θαλάσσης, και εις την περιφέρειαν της Ελαιατίδος της Θεσπρωτίδος, κείται η πόλις Εφύρη, πλησίον της οποίας εκβάλλει εις την θάλασσαν η λίμνη Αχερουσία» και στο Στράβωνα «Υπέρκειται δε τούτου μεν του κόλπου Κίχυρος, η πρότερον Εφύρα, πόλις Θεσπρωτών» (VII 7.5).

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: Περίβολοι

Στην Εφύρα έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα τριών μνημειακού μεγέθους ομόκεντρων οχυρωματικών περιβόλων και μία μνημειώδης πύλη. Οι δύο κατώτεροι, ο εξωτερικός και ο μεσαίος, κατασκευάστηκαν με την «κυκλώπεια» τεχνική -αδρά επεξεργασμένοι ογκόλιθοι με πρόσθετη σημειακή συμπλήρωση των αρμών- και χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική εποχή. Ειδικότερα, ο εξωτερικός, με περίμετρο 1120μ., περικλείει τη βάση όλης της ακρόπολης και κατ' ουσίαν οχύρωνε και ασφάλιζε χώρο συνολικής έκτασης 40 περίπου στρεμμάτων. Διατηρείται καλύτερα στη νότια και κυρίως στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου σε συνεχές μήκος 30 περίπου μέτρων. Στο κέντρο της νότιας πλευράς το τείχος σχηματίζει μνημειακή πύλη πλάτους 2.30μ., πλαισιωμένη από δύο εξέχοντα κάθετα σκέλη και πυργοειδή κατασκευή-προμαχώνα στα ανατολικά της, που παραπέμπει στα πρότυπα των εισόδων των

in the Trojan war as head of a fleet of 30 ships from the islands Kalydnes, Karpathos, Kassos, Cos and Nisyros. It seems that Ulysses came here to acquire venomous herbs so as to coat the bronze arrows that he would shoot against the insolent suitors (Odyssey α259 and β328). Later on, Thucydides also talks of this toponym (I 46.4): 'Chimerion is a port and to its interior, at a certain distance from the sea, and in the region of Elaiatis of Thesprotis, lies the city Ephyri, close to which comes to the sea the lake Acherousia' and in Strabo we read 'Above the bay Kichyros lies the city that was called Ephyra, of the inhabitants of Thesprotia' (VII 7.5).

Architectural remains: Enclosures

The remnants of three monumental and homocentric fortified enclosures and a monumental gate have been discovered at Ephyra. The two inferior ones, the external and the middle, were constructed in the 'cyclopean' technique -coarsely cut blocks with added completion of the joints- and they date from the Late Helladic period. More specifically, the external enclosure, with a perimeter of 1,120 m., includes the base of the entire acropolis, practically fortifying and securing an area of approximately 40 acres. It is best preserved at the south and mostly at the south-west part of the hill, running for almost 30 meters. At the centre of the south side, the wall forms a monumental, 2.30 m.-large gate, flanked by two protruding vertical parts and a tower-like construction-rampart to its east, alluding to the models of the entrances of the known Mycenaean acropolises of south-

Τμήμα του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου / Part of the external fortification enclosure

Τμήμα του μεσαίου αναλημματικού περιβόλου
Part of the middle retaining enclosure

Ο ανώτερος οχυρωματικός περίβολος
The upper fortification enclosure

γνωστών μυκηναϊκών ακροπόλεων της νότιας και κεντρικής Ελλάδας (Μυκήνες, Τίρυνθα, Γλας). Η πύλη, καθώς και μερικά λείψανα κτηρίων στο εσωτερικό του περιβόλου, ανάγονται με βάση τα ευρήματα στην ΥΕΙΙΙΓ περίοδο, ενώ αμφίβολη είναι η χρονολόγηση κάποιων κτηρίων μεταξύ του εξωτερικού και μεσαίου περιβόλου.

Ο δεύτερος μεσαίος περίβολος περικλείει τμήμα της νότιας-νοτιοδυτικής πλευράς του εσωτερικού χώρου της ακρόπολης και χαρακτηρίζεται από τους ανασκαφείς Δάκαρη και Παπαδόπουλο ως αναλημματικός, επειδή τμήμα του λειτουργούσε ως αντέρεισμα για το νεκροταφείο των τύμβων, που εντοπίστηκαν υψηλότερα. Βόρεια του νεκροταφείου των τύμβων αποκαλύφθηκε συγκρότημα ελληνοιστικών κτηρίων, το οποίο θεμελιώνεται απευθείας στο αδιατάραχτο προϊστορικό στρώμα της ΥΕ περιόδου. Πλησίον και βόρεια του νεκροταφείου των τύμβων, ταφές σε μεγάλα χειροποίητα αγγεία που βρέθηκαν το 1958 πιθανώς ανήκουν σε τύμβο, που δεν έχει διατηρηθεί.

Αποσπασματικά σώζεται ο τρίτος ανώτερος και πιο εσωτερικός περίβολος της κορυφής, μεταγενέστερος των άλλων και χρονολογούμενος στους ελληνοιστικούς χρόνους. Κτισμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα, οχυρώνει τη νότια πλευρά της απότομης και δύσβατης κορυφής του λόφου. Ανήκει στην ελληνοιστική φάση κατοίκησης του λόφου μαζί με κτήριο διαστάσεων 16.10X10.50μ. που ανασκάφηκε βόρεια του νεκροταφείου των τύμβων. Δεύτερο μικρότερο ορθογώνιο οικοδόμημα διαστάσεων 6.00X3.50μ. ανασκάφηκε εντός της ακρόπολης και κοντά στον νότιο-νοτιοδυτικό εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο από τον καθηγητή Δάκαρη το 1958, αλλά η διαταραγμένη επίχωσή του δεν έδωσε στοιχεία για ασφαλή χρονολόγηση.

ern and central Greece (Mycenae, Tiryns, Glas). The gate as well as some remains of buildings inside the enclosure is dated according to their finds in the LHIIIC period, while the dating of some buildings between the external and middle enclosure is doubtful. The second and middle enclosure includes part of the south-southwestern side of the interior of the acropolis and it is characterized by excavators Dakaris and Papadopoulos as retaining, because part of it was functioning as a buttress to the tumuli cemetery, traced higher up. North of the tumuli cemetery was discovered a complex of Hellenistic buildings, constructed directly on the untouched prehistoric layer of the LH period. Close and to the north of the tumuli cemetery, burials in large hand-made vases found in 1958 probably belonged to a tumulus which has not been preserved.

The third, partially preserved superior and most internal enclosure at the top is dated following the others to the Hellenistic period. Built according to the polygonal system, it fortifies the south side of the steep and inaccessible hilltop. It belongs to the Hellenistic inhabitation phase of the hill, along with a building measuring 16.10 x 10.50 m. which was excavated north of the tumuli cemetery. A second rectangular building measuring 6.00 x 3.50 m. was excavated inside the acropolis and close to the south-southwest external enclosure by professor Dakaris in 1958, but its disturbed filling did make any possible dating unreliable.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: Τύμβοι

Από τους τύμβους στην ακρόπολη της Εφύρας διατηρούνται μόνο τμήματα των περιβόλων τους, λόγω της έντονης κατωφέρειας της πλαγιάς του λόφου, η οποία προκάλεσε τη βαθμιαία αποχωμάτωση και την αλλοίωση της αρχικής τους μορφής. Ήταν κυκλικά ταφικά μνημεία με κτιστό περιμετρικό τοίχο και κάλυπταν με εξάρματα γης ελεύθερες ταφές στο επίπεδο του εδάφους, ταφές σε αγγεία (εγχυτρισμοί) καθώς και κιβωτιόσχημους τάφους, κτιστούς εσωτερικά με ασβεστολιθικές πλάκες και σκεπασμένους με καλυπτήριες πλάκες.

Από τα σωζόμενα λείψανα μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι περίβολοι είχαν ωσειδές σχήμα με διάμετρο κυμαινόμενη από 9μ. (τύμβος Β) έως 13.50μ. (τύμβοι Α, Γ), πάχος

Τύμβος Γ. Ταφή μητέρας και παιδιού
(Παπαδόπουλος - Κοντορλή 2003)
Tumulus C. Burial of a mother and a child
(Παπαδόπουλος - Κοντορλή 2003)

Architectural remains: Tumuli

The tumuli in the Ephyra acropolis preserve only parts of their enclosures, because of the intense declivity of the side of the hill, which caused the gradual loss of the earth and the alteration of their initial form. They were circular funerary monuments with a built perimetric wall and they covered with angles of land the free burials at ground level, burials in vases (enchytrisms) as well as cist graves, built internally with limestone slabs and covered with plaques.

The remains would suggest that the enclosures had an oval shape and a diameter ranging from 9 m. (tumulus B) to 13.50 m. (tumulus A, C), a width of 1-1.50 m. and a preserved height of 0.30 m. They were built in local irregular stones and the space within was covered by a thin layer of

Γενική άποψη τύμβων και ελληνιστικού κτηρίου
General view of the tumuli and the Hellenistic building

1-1.50μ. και σωζόμενο ύψος 0.30μ. Ήταν χτισμένοι με τοπικούς ακανόνιστους λίθους και ο περικλειόμενος χώρος καλυπτόταν από λεπτό στρώμα ερυθρομέλανης γης, ακανόνιστους λίθους και βράχους. Αξιοσημείωτη είναι η κατασκευή κυκλώπειου τοίχου διαστάσεων, 6.85X2.15X0.45μ., στα νοτιοδυτικά του τύμβου Α για να συγκρατεί τον περίβολό του. Ο τύμβος Α περιείχε τρεις πρωτογενείς ταφές ενηλίκων και μερικά επιμελώς παραμερισμένα και τοποθετημένα σε βραχώδη κοιλότητα οστά τέταρτης δευτερογενούς ταφής. Οι δύο από τις πρωτογενείς ταφές κείνται διαγώνια η μία επάνω στην άλλη σε ύπτια στάση και συνοδεύονταν από χειροποίητη τοπική και επείσακτη μυκηναϊκή κεραμική, γυάλινες χάνδρες, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια, χάλκινη αποσπασματική περόνη της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.

Η τρίτη ακέραια ταφή ήταν ακτέριστη και βρέθηκε εντός ορθογώνιας κοιλότητας βράχου σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση με τα χέρια στο πρόσωπο και το κρανίο θρυμματισμένο από λίθινη πλάκα που είχε τοποθετηθεί επάνω του. Το δάπεδο είχε διευθετηθεί με μικρές ακανόνιστες πέτρες, θυμίζοντας τη συνήθη πρακτική στους κιβωτιόσχημους τάφους της Μεσοελλαδικής περιόδου.

Η μοναδική ταφή ενηλίκου σε βραχώδη κοιλότητα, στο κέντρο του τύμβου Β, ήταν τοποθετημένη σε ύπτια στάση πρόχειρα και χωρίς κτερίσματα, και συνεπώς η χρονολόγησή της είναι επισφαλής.

Τα εντυπωσιακότερα ευρήματα προέρχονται από τον τύμβο Γ. Περιείχε δύο κιβωτιόσχημους τάφους, από τους οποίους ο μικρότερος (0.52X0.19X0.21μ.), κτισμένος από τέσσερις κάθετες πλάκες ασβεστολίθου, είχε χρησιμοποιηθεί για μια ακτέριστη βρεφική ταφή, ενώ ο μεγαλύτε-

red and black earth, irregular stones and rock. It is worth noting that a cyclopean wall of 6.85 x 2.15 x 0.45m. was built to the southwest of tumulus A to constrain its enclosure. Tumulus A included three primary burials of adults and a few bones from a fourth, secondary burial, carefully placed to one side at a rocky cavity. Two of the primary burials are diagonally placed on top of each other, in a supine position and were accompanied by hand-made, imported Mycenaean pottery, glass beads, whorls of clay and steatite, a fragmental bronze pin of the LHIII period.

The third intact burial was not accompanied by any grave offerings and it was found inside a rectangular cavity, in a strongly withdrawn position, with its hands in the face and the skull crushed by a stone slab placed on top of it. The ground was formed of small irregular stones, reminding the common practice in the cist graves of the Middle Helladic period.

The sole burial of an adult in a rocky cavity, at the centre of tumulus B, was placed in a supine position, in a hurried manner and without any grave offerings; its dating is therefore precarious.

Tumulus C contained the most impressive findings. It contained two cist graves, of which the smaller (0.52 x 0.19 x 0.21 m.), built by four vertical limestone slabs, was used to bury an infant without any offerings, while the larger (2.05 x 0.95 x 0.41 m.) was differently constructed, being surrounded by a semicircular built wall. This grave was evidently used as an ossuary as well as a place of burial. It contained the skeleton of an adult in a supine position and at an inferior layer the skulls and bones of 13 secondary burials, mixed with a little local, handmade and imported Myce-

ρος (2.05X0.95X0.41μ.) ήταν διαφορετικής κατασκευής και τον περιέβαλε ημικυκλικός κτιστός τοίχος. Προφανώς αυτός ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί τόσο ως οστεοφυλάκιο, όσο και για ενταφιασμό. Περιείχε τον σκελετό ενήλικα σε ύπτια στάση και σε κατώτερο στρώμα κρανία και οστά 13 δευτερογενών ταφών αναμειγμένων με λίγη τοπική χειροποίητη και εισηγμένη μυκηναϊκή κεραμική, χάνδρες από υαλόμαζα και ήλεκτρο, πήλινα και στεάτινα κομβία, χάλκινο δαχτυλίδι και λίθινα εργαλεία. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν δύο ακόμα ταφές, ενός ενήλικα σε ύπτια στάση και ενός παιδιού, ενώ σε απόσταση 1μ. ανατολικότερα δίδυμη ταφή γυναίκας σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση με παιδί στην αγκαλιά της και κτερισμένη με δύο θραυσμένα χειροποίητα εγχώρια αγγεία.

Η ανεύρεση ταφικών τύμβων εντός τειχισμένης ακρόπολης παραπέμπει σε παρόμοιους ενταφιασμούς εντός τειχών στις ακροπόλεις των Μυκηνών, της Τίρυνθας, του Τείχους Δυμαίων. Οι τύμβοι εντός της ακρόπολης της Εφύρας δέχονται επιδράσεις από ανάλογα μνημεία της νότιας Ελλάδος, όπως της Περιστεριάς στη Μεσσηνία, του θολωτού τάφου στον Θορικό Αττικής και πιθανόν του τύμβου στα Μακρύσια Ηλείας και του ταφικού κύκλου Α των Μυκηνών. Ωστόσο παραμένουν ακόμα αναπάντητα τα ερωτήματα, εάν οι νεκροί αποτελούσαν μέρος μιας άρχουσας τάξης και σε ποιά εθνότητα ανήκαν, εάν ήταν μυκηναίοι ή ντόπιοι με ισχυρές μυκηναϊκές επιρροές.

Στους τύμβους της Εφύρας επιβιώνουν αρχαίζοντα χαρακτηριστικά από την νοτιότερη Ελλάδα της Υστεροελλαδικής περιόδου. Ορισμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία των τύμβων όπως οι ισχυροί περίβολοι από ξερολιθιά είναι κοινό στοιχείο των τύμβων της δυτικής Ελλάδος κατά την

mycenaean pottery, glass and amber beads, clay and steatite buttons, a bronze ring and stone tools. Two more burials were found outside the tomb, that of an adult in a supine position and that of a child, while at 1 m. to the east, the twin burial of a woman in slightly bent position with a child in her arms, accompanied by two broken handmade local vases.

The discovery of burial tumuli inside a walled acropolis invokes similar intra muros burials at the acropolises of Mycenae, Tiryns and the Dymaia Wall. The tumuli inside the Ephyra acropolis were influenced by corresponding monuments of southern Greece, like that of Peristeria at Messinia, the tholos tomb at Thorico in Attica and possibly the tumuli at Makrysia in the Elis and the Grave Circle A at Mycenae. However, questions still remain: were the dead part of a ruling class, which nationality were they, were they Mycenaeans or locals with strong Mycenaean influences?

The tumuli of Ephyra preserve archaizing elements from southern Greece of the Late Helladic period. Some architectural elements of the tumuli, like the strong enclosures made of dried brick, are a common element of the tumuli of western Greece during the Protohelladic and the Middle Helladic period (Leucas-tumulus S, Samico, Makrysia). The same applies for the multiple burials in the tomb/ossuary (tumulus C), the main feature of the Mycenaean burial customs, specifically in the family vaulted and chamber tombs. One must note at this point the exceptional case of the Kissos tumulus at Messenia, partly used as an ossuary, as well as the presence of cist graves/ossuaries in Middle Helladic tumuli of Messenia (Ag. Ioannis at Papoulia, Routsis) and of Leucas. The Ephyra acropolis also partly displays the Middle Helladic customs of burial inside a vase (enchytrism) and of the ground's formation in small irregular stones.

Πρωτοελλαδική και Μεσοελλαδική (Λευκάδα-τύμβος S, Σαμικόν, Μακρύσια). Το ίδιο συμβαίνει και για τις πολλές ταφές στον τάφο/οστεοφυλάκιο (τύμβος Γ), κύριο χαρακτηριστικό των μυκηναϊκών ταφικών εθίμων, ειδικά στους οικογενειακούς θαλαμωτούς και θολωτούς τάφους. Σημειώνεται εδώ η εξαιρετική περίπτωση του τύμβου Κισσός Μεσσηνίας, που χρησίμευε εν μέρει και ως οστεοφυλάκιο, καθώς και η παρουσία κιβωτιόσχημων τάφων/οστεοφυλακίων σε μεσοελλαδικούς τύμβους της Μεσσηνίας (Άγιος Ιωάννης Παπούλια, Ρούτσι) και της Λευκάδας. Στην ακρόπολη της Εφύρας υιοθετούνται επίσης εν μέρει τα μεσοελλαδικά έθιμα του ενταφιασμού μέσα σε αγγείο (εγχυτρισμός) και η διευθέτηση του δαπέδου τάφου με μικρούς ακανόνιστους λίθους.

Η ανεύρεση νεκροταφείου ταφικών τύμβων στην Ήπειρο, τόσο στην Εφύρα όπως και στην περιοχή Μερόπης Πωγωνίου, συμπληρώνει την αλυσίδα αυτής της παράδοσης στη Δυτική Ελλάδα, με τους γνωστούς ταφικούς τύμβους από τη Μεσσηνία, Ηλεία, Λευκάδα, Αλβανία και τις δαλματικές ακτές.

Κινητά ευρήματα

Τα ευρήματα των ταφικών τύμβων της Εφύρας περιλαμβάνουν κατά κύριο λόγο κεραμική, αλλά και χάλκινα και λίθινα εργαλεία, χάλκινες περόνες και χάντρες από υαλόμαζα και ήλεκτρο.

Η κεραμική αποτελείται από θραύσματα αγγείων τοπικής παραγωγής της Εποχής του Χαλκού αλλά και ποσότητα εισηγμένων μυκηναϊκών ή μυκηναϊζόντων αγγείων, που επιβεβαιώνουν την προϊστορική χρονολόγηση του εξωτερικού και μεσαίου περιβάλλου.

The discovery of a cemetery of funerary tumuli in Epirus, at Ephyra as well as at Meropi at Pogoni, completes the chain of this tradition in western Greece, along with the known funerary tumuli from Messenia, the Elis, Leucas, Albania and from the Dalmatian coast.

The findings

The findings from the burial tumuli of Ephyra include mainly pottery, as well as bronze and stone tools, bronze pins and beads of glass and amber.

Pottery is composed of sherds of the local production from the Bronze Age as well as a quantity of imported Mycenaean or Mycenaean-type vases, confirming the prehistoric dating of the external and middle enclosure.

Local pottery is still handmade with strictly conservative themes, and among the shapes, the semispherical kyathos is predominant. Vases are partially coarse, made of dirty grey-brown or brown-red clay and they are crumbly, due to their irregular firing. This handmade pottery, undecorated or with plastic or incised decoration, is similar to other cases from other sites in southern Greece (Aigeira at Achaia, Tiryns, Agios Stephanos in Laconia). This category is more generally known as barbaric ware of the LHIIIB-C period, and is associated with the social upheaval and the economic changes which took place during the LH YE IIIB period (1300-1190 B.C.) as well as with the migrations of the northern peoples into the Helladic space.

Mycenaean wheel-made pottery is represented by a smaller number of sherds coming from alabaster, small craters, false-mouthed amphorae, skyphoi, kylix, cups.

Η εγχώρια κεραμική εξακολουθεί να είναι χειροποίητη με έντονα συντηρητικό σχηματολόγιο, και μεταξύ των αγγείων κυριαρχεί ο ημισφαιρικός κύαθος. Τα αγγεία είναι ημιχονδροειδή, κατασκευασμένα από ακάθαρτο τεφροκάστανο ή καστανέρυθρο πηλό και εύθρυπτη επιφάνεια λόγω της ανομοιογενούς όπτησης. Η χειροποίητη κεραμική, ακόσμητη ή με πλαστική και εγχάρακτη διακόσμηση, παρουσιάζει ομοιότητες με ανάλογη από άλλες θέσεις της νότιας Ελλάδας (Αιγείρα Αχαΐας, Τίρυνθα, Άγιο Στέφανο Λακωνίας). Η κατηγορία αυτή είναι γενικότερα γνωστή ως βαρβαρική κεραμική της ΥΕΙΙΒ-Γ περιόδου, και συνδέεται με τις κοινωνικές ανακατατάξεις και τις οικονομικές μεταβολές που έλαβαν χώρα κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ (1300-1190 π.Χ.) αλλά και με μεταναστεύσεις βόρειων λαών στον ελλαδικό χώρο.

Η μυκηναϊκή τροχήλατη κεραμική αντιπροσωπεύεται από μικρότερο αριθμό οστράκων που προέρχονται από αλάβαστρα, κρατηρίσκους, ψευδόστομους αμφορείς, σκύφους, κύλικες, κύπελλα.

Η προσπάθεια μίμησης και μεταφοράς των μυκηναϊκών τροχήλατων προτύπων σε χειροποίητες τοπικές φόρμες οδήγησε στην in situ παραγωγή αγγείων, που εντάσσονται στην κατηγορία της εγχώριας μυκηναϊζουσας κεραμικής.

Η παρουσία εισηγμένης κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ και μικροευρημάτων ενισχύει την άποψη ότι η κατασκευή των τύμβων της Εφύρας ανάγεται σε αυτούς τους χρόνους και όχι μετά την καταστροφή της μυκηναϊκής Εφύρας, όπως υποστήριζε ο Hammond.

The attempt to imitate and transfer Mycenaean wheel-made models in local forms led to the in situ production of vases, belonging to the category of the local Mycenaean-style pottery.

The presence of imported pottery of the LH IIIA-C and of smaller finds reinforces the view that the construction of the Ephyra tumuli belongs to that period and not following the destruction of Mycenaean Ephyra, as Hammond argued.

Ευρήματα τύμβων Α και Γ
(Παπαδόπουλος - Κοντορλή 2003)
Findings of Tumuli A and C
(Παπαδόπουλος - Κοντορλή 2003)

Ταφή και κτερίσματα τύμβου Α κατά χώραν
(Παπαδόπουλος - Κοντορλή 2003)
Burial and grave gifts of Tumulus A in situ
(Παπαδόπουλος - Κοντορλή 2003)

ΤΟ ΕΡΓΟ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΝΕΚΡΟΜΑΝΤΕΙΟΥ & ΕΦΥΡΑΣ

THE PROJECT TITLED
“ENHANCEMENT OF THE ARCHAEOLOGICAL
SITES OF NEKROMANTEION AND EPHYRA”

Ο αρχαιολογικός χώρος
του Νεκρομαντείου
πριν τις εργασίες ανάδειξης
The archaeological site
of Nekromanteion before
the enhancement works

Εργασίες πεδίου, προστασίας, τεκμηρίωσης και υποδομές εξυπηρέτησης επισκεπτών

Δήμητρα Δρόσου

Οι εργασίες ανάδειξης στους αρχαιολογικούς χώρους Νεκρομαντείου και Εφύρας ξεκίνησαν τον Απρίλιο του 2011 και ολοκληρώθηκαν στα τέλη του 2015. Ο επισκέψιμος χώρος του Νεκρομαντείου διέθετε τις υποτυπώδεις υποδομές, οι οποίες όμως δεν διασφάλιζαν την ασφαλή και άνετη περιήγηση των επισκεπτών με ιδιαίτερες (ηλικιωμένοι, παιδιά, άτομα με κινητικές

Fieldwork, protection, documentation and infrastructure works

Dimitra Drosou

The works for the enhancement of the archaeological sites of Nekromanteion and Ephyra started in April 2011 and were completed in late 2015. The part of the Nekromanteion that was open to visitors possessed only rudimentary infrastructure, which did not however ensure safe and easy access for special groups of visitors (the elderly, children, persons with disabilities, etc.). Furthermore,

Ο αρχαιολογικός χώρος του Νεκρομαντείου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών ανάδειξης
The archaeological site of Nekromanteion after the enhancement works

δυσκολίες κλπ.). Επιπλέον, τμήματά του παρέμεναν στην αφάνεια, καθώς δεν είχαν πραγματοποιηθεί σε αυτά εργασίες προστασίας και ανάδειξης. Από την άλλη πλευρά, η Εφύρα ήταν ένας άγνωστος στο ευρύ κοινό και δύσβατος χώρος, με αποτέλεσμα να καταστρέφεται από ανθρωπογενείς δραστηριότητες και φυσικά αίτια. Ο εκσυγχρονισμός του Νεκρομαντείου, ώστε να παρέχει στους επισκέπτες του τη δυνατότητα να περιηγηθούν με άνεση και ασφάλεια, αλλά και η προστασία και προβολή της ιδιαίτερης η φυσιογνωμίας της Εφύρας, αποτέλεσαν τους βασικούς στόχους του έργου ανάδειξης των δύο χώρων.

Ο περιορισμός της βλάστησης που κάλυπτε το λόφο της Εφύρας αποτέλεσε εξ αρχής βασικό άξονα των εργασιών πεδίου. Με τη συστηματική αποψίλωση του προς ανάδειξη τμήματος του λόφου της Εφύρας εμφανίστηκε η πληρέστερη εικόνα των οχυρώσεων και των άλλων ορατών αρχιτεκτονικών καταλοίπων και παράλληλα

parts of it have remained concealed, as protection and enhancement works had not been carried out on it. On the other hand, Ephyra was unknown to the general public and hard to access, resulting in its destruction by human activities and natural causes. The modernisation of the Nekromanteion so as to ensure safe and easy access to visitors, as well as to protect and promote the unique nature of Ephyra, constitute the primary objectives of the project for the enhancement of the two sites.

The restricting of the vegetation that covered the hill of Ephyra formed the central axis of the fieldwork from the very start. Through the systematic deforestation of the section of the hill of Ephyra that was to be enhanced, a more complete picture of the fortifications and other visible architectural remnants was provided, while at the same time facilitating the final plotting and construction of visitors' paths. In parallel with the collecting and assembling of the scattered building material and the small-scale

Ο αρχαιολογικός χώρος της Εφύρας πριν και μετά την ολοκλήρωση των εργασιών ανάδειξης
The archaeological site of Ephyra before and after the enhancement works

διευκολύνθηκε η τελική χάραξη και κατασκευή των μονοπατιών περιήγησης των επισκεπτών. Παράλληλα με την συγκέντρωση και τακτοποίηση του διάσπαρτου οικοδομικού υλικού αλλά και την μικρής έκτασης αποχωμάτωση - αρχαιολογικό καθαρισμό σε επιλεγμένες περιοχές κατά μήκος των μονοπατιών περιήγησης, εντοπίστηκαν νέα άγνωστα στην έρευνα τμήματα του χώρου, όπως τμήμα οχυρωματικού περιβόλου στην ανατολική πλευρά του λόφου αλλά και κτήριο ελληνιστικής περιόδου στα βορειοανατολικά του Τύμβου Γ.

Αντίστοιχα, ο επιμελημένος καθαρισμός του άλσους της χαλέπιας πεύκης που περιβάλλει τον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου ευνόησε τη χάραξη της φυσιολατρικής δευτερεύουσας περιμετρικής διαδρομής επισκεπτών, ενώ προσφέρει μεγαλύτερη πυροπροστασία στο ίδιο το άλσος αλλά και τον αρχαιολογικό χώρο. Η διαδρομή παρέχει στον επισκέπτη τη δυνατότητα να αποκτήσει πληρέστερη εικόνα για τον αρχαιολογικό χώρο, να κινηθεί σε ένα δροσερό περιβάλλον και να επεκτείνει την επίσκεψή του στο χώρο.

Τα έργα υποδομής και οι εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης κοινού που πραγματοποιήθηκαν στους χώρους αφορούσαν στην προστασία των ίδιων των χώρων, τη βελτίωση της επισκεψιμότητας, αλλά και την ασφάλεια και διευκόλυνση των επισκεπτών. Καταρχήν τοποθετήθηκε περίφραξη και μεταλλική θύρα εισόδου στην Εφύρα, ενώ αντικαταστάθηκε η παλαιά φθαρμένη περίφραξη του Νεκρομαντείου. Παράλληλα βελτιώθηκαν και επεκτάθηκαν τα δίκτυα ύδρευσης - άδρευσης και ηλεκτροδότησης, ενώ τοποθετήθηκε και σύστημα αντιπυρικής προστασίας στον πολυσύχναστο χώρο του Νεκρομαντείου.

archaeological clearing in selected areas along the paths, new and unknown sections of the site were detected, such as a section of the fortification enclosure on the eastern side of the hill, as well as a building dating back to the Hellenistic period northeast of Tumulus C.

Similarly, the meticulous cleaning of the Aleppo pine grove surrounding the archaeological site of the Nekromanteion favoured the marking of the secondary circumferential visitor nature path, while at the same time providing greater protection against fire to both the forest and archaeological site. The path offers visitors the opportunity to get a more complete picture of the archaeological site, to move in a cool environment and to extend their visit to the site.

The infrastructure works carried out and public service facilities created on the sites involved the protection of the sites themselves, the improvement of visitor access, as well as the safety and facilitation of visitors.

Νεκρομαντείο. Δευτερεύουσα περιμετρική διαδρομή επισκεπτών
Nekromanteion. Secondary circumferential visitors' path

Κοινός χώρος στάθμευσης διαμορφώθηκε κοντά στην είσοδο του Νεκρομαντείου με περιμετρικές φυτεύσεις. Από τον χώρο στάθμευσης ξεκινά η πλακόστρωτη διαδρομή σύνδεσης των δύο χώρων, που μέσω μιας ήπιας και ευχάριστης πορείας πλαισιωμένης με φυτεύσεις, οδηγεί στην είσοδο της Εφύρας. Η διαδρομή παρέχει στο επισκέπτη τη δυνατότητα πανοραμικής θέας στην ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του κάτω ρου του Αχέροντα, στον όρμο της Αμμουδιάς αλλά και στο λόφο της Εφύρας, ενώ στο μέσον της στάση ανάπαυσης και ενημερωτική πινακίδα παρέχουν τη δυνατότητα ανάπαυλας και πληροφόρησης των επισκεπτών.

Firstly, a fence and metal entrance gate were installed in Ephyra, and the damaged old fence of the Nekromanteion was replaced. Furthermore, the water supply, irrigation and electricity networks were improved and extended, and a fire protection system was installed on the much-frequented site of the Nekromanteion.

A parking area was created near the entrance to the Nekromanteion, with suitable planting around the perimeter. From the parking area begins the paved path connecting the two sites, offering a gentle and pleasant route surrounded by plants that leads to the entrance to Ephyra. The paved path allows visitors to enjoy a panoramic view

Κοινός χώρος στάθμευσης και η πλακόστρωτη διαδρομή σύνδεσης των δύο αρχαιολογικών χώρων
The parking area and the paved path connecting the two archaeological sites

Στην είσοδο της Εφύρας το μικρό ξύλινο φυλάκιο λειτουργεί ως χώρος ελέγχου εισιτηρίων και διάθεσης ενημερωτικών εντύπων. Πλαισιώνεται από την πρώτη στάση επισκεπτών με καθιστικά και ενημερωτικές πινακίδες, ενώ παράλληλα αποτελεί το σημείο εκκίνησης της διαδρομής περιήγησης των επισκεπτών στον χώρο. Πρόκειται για μια σαφώς οριοθετημένη βατή πορεία, με ήπιες διαμορφώσεις αναβαθμών ανάλογα με την ιδιαίτερη μορφολογία του εδάφους, κατασκευασμένη από το διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και χώμα που προέκυψε από τις εργασίες πεδίου. Η πορεία σχεδιάστηκε ώστε ο επισκέπτης να οδηγείται σταδιακά από το χαμηλότερο στο ανώτερο σημείο του λόφου διαγράφοντας

of the wider area of the lower Acheron River valley, the bay of Ammoudia and the hill of Ephyra, while the resting area with an information sign at the halfway allow visitors to break their walk and receive more information. At the entrance to Ephyra, the small wooden guard post serves as a ticket control and information leaflet distribution spot. It is surrounded by the first visitor rest stop, which includes seating and information signs, while at the same time serving as a starting point for the visitors' tour of the site. This is a clearly demarcated accessible path, with gentle gradients in line with the morphology of the ground, built with scattered building material and earth gathered from the fieldwork. The path was designed in order to gradually

Εφύρα. Το φυλάκιο εισόδου και διαδρομή των επισκεπτών
Ephyra. The guard post and the visitors' path

μία ελλειψοειδή κυκλική διαδρομή, καθώς διέρχεται από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Σε επιλεγμένα σημεία, ενημερωτικές πινακίδες και καθιστικά παρέχουν τη δυνατότητα στον επισκέπτη για επιπλέον πληροφόρηση αλλά και ανάπαυλα.

Στο Νεκρομαντείο διαμορφώθηκε ο περιβάλλον χώρος του φυλακίου, έτσι ώστε να καλύπτει τις ανάγκες των μεγάλων οργανωμένων ομάδων τουριστών και μαθητών. Κατασκευάστηκαν τρία διαφορετικά επίπεδα με καθιστικά, ενημερωτικές πινακίδες και κατάλληλες

lead visitors from the lowest to the highest point on the hill by following an ellipsoid circular route winding through the most important architectural remnants. In selected spots, the information signs and benches offer visitors additional information and an opportunity to rest.

At the Nekromanteion, the area surrounding the guard post was designed to cover the needs of the large tourist and student groups. Three different levels were constructed, with seats, information signs and suitable plants. At the same time, the area was suitably adapted

Νεκρομαντείο. Ο περιβάλλον χώρος του φυλακίου / Nekromanteion. The area surrounding the guard post

φυτεύσεις. Παράλληλα ο χώρος προσαρμόστηκε κατάλληλα για την κίνηση αμαξιδίων ΑμεΑ, ενώ τοποθετήθηκε πινακίδα σε γραφή Braille για τα άτομα με προβλήματα όρασης.

Από τον χώρο ενημέρωσης και το φυλάκιο μέχρι την είσοδο στον κυρίως αρχαιολογικό χώρο ο επισκέπτης ακολουθεί μια σχετικά επίπεδη σύντομη πορεία προς τα δυτικά, έχοντας συνεχώς οπτική επαφή με τα μνημεία. Η επίστρωση με τα κατάλληλα υλικά επιτρέπει την κίνηση αμαξιδίων ΑμεΑ. Η είσοδος στο χώρο της αυλής του δυτικού

to allow for the movement of wheelchairs, and a sign in Braille was put up for the vision impaired people.

- From the information area and guard post to the entrance of the main archaeological site, visitors follow a relatively level and short westward route, while maintaining constant visual contact with the monuments. The overlaying of the trail with suitable materials makes it wheelchair-friendly. The courtyard of the western complex can be entered through the enclosure gate, with the help of a ramp due to the elevation caused by the

Νεκρομαντείο. Η διαδρομή επισκεπτών στο συγκρότημα / Nekromanteion. The visitors' route through the complex

συγκροτήματος γίνεται διαμέσου της πύλης του περιβόλου με τη βοήθεια ράμπας, λόγω της υψομετρικής διαφοράς που προκαλεί η ύπαρξη σχηματισμών του φυσικού βράχου ακριβώς εσωτερικά της πύλης. Η εν λόγω ράμπα θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί από ΑμεΑ, εφόσον διαθέτουν βοήθεια από συνοδό ή φύλακα του χώρου. Με αυτό τον τρόπο θα είναι εφικτή η πρόσβαση των ΑμεΑ έως το δυτικό συγκρότημα (αυλή) του αρχαιολογικού χώρου. Η αρχιτεκτονική μορφή του συγκροτήματος του Νεκρομαντείου αποτελεί έναν πολύ σαφώς οριοθετημένο χώρο. Η κύρια διαδρομή οριοθετείται σε όλο το μήκος της από τους τοίχους, είτε των δωματίων της αυλής στο δυτικό συγκρότημα, είτε των διαδρόμων του κυρίως κτηρίου στο ανατολικό συγκρότημα. Σε γενικές γραμμές η κύρια διαδρομή ξεκινά από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου και την περιοχή συγκέντρωσης - ενημέρωσης των επισκεπτών, δίπλα από το φυλάκιο. Από εκεί, συνεχίζει προς το δυτικό συγκρότημα, διαμέσου της πύλης του εξωτερικού περιβόλου. Έπειτα κατευθύνεται στο ανατολικό συγκρότημα. Η έξοδος γίνεται διαμέσου της κούλιας, που λειτουργεί ως εκθεσιακός χώρος. Η τελική επιφάνεια της διαδρομής επιστρώθηκε με θραυστό υλικό που ταιριάζει χρωματικά με το οικοδομικό υλικό του χώρου, δημιουργεί μια ενιαία επιφάνεια ομαλοποιώντας αισθητικά τη διαδρομή αλλά και παρέχοντας καλύτερη αποστράγγιση του χώρου. Σε επιλεγμένα σημεία τοποθετήθηκε χαμηλή περισχοίνιση, ώστε να προστατεύσει ή να αποκλείσει την είσοδο - κίνηση των επισκεπτών.

Η προστασία και η αποκατάσταση των μνημείων του χώρου υπήρξε βασική προτεραιότητα του έργου. Αρμολογήματα και μικροστερεώσεις των λιθοδομών πραγματοποιήθηκαν σε επιλεγμένα τμήματα, ώστε αποκατασταθούν φθορές. Στις αίθουσες του κεντρικού κτηρίου, όπου

formations of the natural rock just inside the entrance of the gate. This ramp can be used by persons with special needs, provided they are assisted by an attendant or guard on site. Thus, persons with special needs have access to the areas up to the western complex (courtyard) of the archaeological site. The architectural form of the Nekromanteion complex constitutes a clearly demarcated space. The main route is demarcated along its entire length by the walls, either of the rooms of the courtyard in the western complex or of the corridors of the central building in the eastern complex. In general, the main route begins at the entrance of the archaeological site and the visitor gathering and information area next to the guard post. From there it leads to the western complex through the gate of the outer enclosure, and after that to the eastern complex. The exit is possible through the ottoman residence koulia that constitutes an exhibition area. The top surface of the route has been overlaid with crushed material that matches the colour of the site's building material, forming a uniform, smooth surface and providing better drainage for the site. Selected points are roped off to protect or prevent the entry-movement of visitors.

The project's main priority was to protect and restore the monuments in the archaeological site. Jointing and small-scale fixing of the stonework was carried out on selected sections in order to restore any damage. Metal protective shelters were placed over the rooms in the central building, where ceramic pithoi, millstones and a marble basin were exposed to weather conditions. The restoration and new use of the Ottoman residence (koulia) constituted an independent part of the project, as the building has been fully restored to resemble its original

βρίσκονταν in situ κεραμικοί πίθοι, μυλόλιθοι και μαρμάρινη λεκάνη εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες, τοποθετήθηκαν μεταλλικά στέγαστρα προστασίας. Η αποκατάσταση και νέα χρήση της οθωμανικής κατοικίας (κούλια) αποτέλεσε ουσιαστικά ένα αυτοτελές τμήμα του έργου, καθώς το κτήριο αποκαταστάθηκε πλήρως κατά το δυνατόν πιο κοντά στην αρχική του μορφή και στεγάζει έκθεση εποπτικού υλικού και πολυμεσικές εφαρμογές.

Τέλος, παράλληλα με τις εργασίες πεδίου και προστασίας των μνημείων, κατά τη διάρκεια του έργου πραγματοποιήθηκαν όλες οι απαραίτητες εργασίες αρχαιολογικής έρευνας και τεκμηρίωσης, όπως διερευνητικές ανασκαφικές εργασίες, τοπογράφηση και σχεδιαστική αποτύπωση των μνημείων, καθημερινή φωτογραφική τεκμηρίωση των εργασιών πεδίου και τελική φωτογράφιση - αεροφωτογράφιση των δύο χώρων. Όλα τα παραπάνω συμπλήρωσαν την αρχαιολογική τεκμηρίωση των δύο αρχαιολογικών χώρων, και παράλληλα χρησιμοποιήθηκαν στο έντυπο οδηγό αλλά και το λοιπό ενημερωτικό υλικό (έντυπα, πινακίδες κλπ.).

form, as far as possible, and it currently houses an exhibition of posters and multimedia applications.

Lastly, in parallel with the fieldwork and protection of the monuments, all the necessary archaeological research and documentation work was carried out during the project. Such work includes excavations, surveying and drawing of monuments, daily photographic documentation of fieldwork and the final photographing / aerial photographing of the two sites. All of the above complemented the archaeological documentation of the two archaeological sites, and were also used in the printed guide and other information material (leaflets, signs, etc.).

Νεκρομαντείο.
Κούλια και μεταβυζαντινός περίβολος
πριν και μετά τις εργασίες αποκατάστασης
Nekromanteion.
Koulia and post byzantine enclosure
before and after the restoration works

Συντήρηση πύθων και ειδικών ευρημάτων

Διονυσία Σταματοπούλου, Κωνσταντίνος Λάμπας,

Στέφανος Χρηστίδης

Σημαντικό μέρος του έργου της ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων του Νεκρομαντείου και της Εφύρας αποτέλεσε η συντήρηση των πύθων και των ειδικών ευρημάτων που προέκυψαν από τις εργασίες στους χώρους. Εκπονήθηκαν ακόμη τρεις αντίστοιχες μελέτες και πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις συντήρησης στα επιχρίσματα του εσωτερικού της κούλιας, στους μυλόλιθους του Νεκρομαντείου, σε μαρμάρινη λεκάνη που βρέθηκε στην ανατολική πτέρυγα του κεντρικού κτηρίου, σε τμήματα του τείχους του λαβύρινθου, στην υπόγεια αίθουσα και όπου αλλού χρειάστηκε η παρέμβαση συντηρητών.

Σε όλο τον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου υπήρχαν διάσπαρτα θραύσματα κεραμικών πύθων, ωστόσο ο μεγαλύτερος όγκος τους συγκεντρωνόταν στους τρεις χώρους της ανατολικής πτέρυγας και στους δύο της δυτικής πτέρυγας του κεντρικού κτηρίου. Στις αίθουσες, εκτός από τα θραύσματα, υπήρχαν και πύθοι αναταγμένοι από παλαιότερες εργασίες συντήρησης. Ορισμένοι από αυτούς συντηρήθηκαν *in situ*, ενώ κάποιοι αποκολλήθηκαν λόγω αστοχίας των υλικών που είχαν χρησιμοποιηθεί παλαιότερα. Στις *in situ* επεμβάσεις, οι εργασίες που έλαβαν χώρα αφορούσαν τον καθαρισμό των πύθων και την επανασυγκόλληση 'χαλαρά' τοποθετημένων θραυσμάτων.

Τα θραύσματα των κατακερματισμένων πύθων, καθώς και αυτά των πύθων που αποσυναρμολογήθηκαν, περιεσυνλέχθηκαν και αριθμήθηκαν ανά θέση και αίθουσα.

Conservation of pithoi and special finds

Dionysia Stamatopoulou, Konstantinos Lampas,

Stefanos Christidis

An important part of the project of the enhancement of the archaeological sites of Nekromanteion and Ephyra was the conservation of the pithoi and special findings from the works carried out on these sites. In the meanwhile three studies were conducted and conservation interventions took place on the coatings on the interior of the koulia, on the millstones of the Nekromanteion, on a marble basin found in the eastern wing of the central building, on sections of the labyrinth wall, in the underground hall and wherever else the intervention of conservators was required.

Throughout the archaeological site of the Nekromanteion, there were scattered fragments of ceramic pithoi, however the bulk of these was gathered in three rooms of the eastern wing and in the two rooms of the western wing of the central building. In addition to the fragments, pithoi that had been reset during previous conservation

Εργασίες καθαρισμού πύθων στο χώρο / Conservation of the pithoi in situ

Αρχική κατάσταση διατήρησης πύθων / The pithoi before the conservation

Επανατοποθέτηση και προστασία πύθων και λεκάνης μετά το πέρας των εργασιών / Replacing and protection of the pithoi and the basin after the conservation works

Κεραμικός λουτήρας πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης / Clay basin before and after the conservation

Εν συνεχεία μεταφέρθηκαν σε στεγασμένο χώρο, όπου ακολούθησαν οι παρακάτω επεμβάσεις συντήρησης: καθαρισμός (χημικός και μηχανικός), αφαλάτωση, ανάταξη, στερέωση όπου κρίθηκε απαραίτητο. Μετά το πέρας των ανατάξεων οι πίθοι μεταφέρθηκαν τμηματικά στις αίθουσες, όπου έγινε η τελική συγκόλλησή τους στις θέσεις στις οποίες βρέθηκαν.

Τα ειδικά ευρήματα που ήρθαν στην επιφάνεια μετά από επεμβάσεις στους δύο αρχαιολογικούς χώρους ποικίλουν όσον αφορά το υλικό, καθώς πρόκειται για κεραμικά, μεταλλικά, λίθινα, οστέινα και γυάλινα αντικείμενα. Η συντήρησή τους πραγματοποιήθηκε στο εργαστήριο συντήρησης του αρχαιολογικού μουσείου Νικόπολης. Κάθε ένα από τα ευρήματα αντιμετωπίστηκε ξεχωριστά αναλόγως με την κατάσταση διατήρησης και το υλικό του.

Πριν από οποιαδήποτε επέμβαση έγινε μακροσκοπική ή και μικροσκοπική παρατήρηση και τεκμηρίωση των μορφών διάβρωσης και της κατάστασης διατήρησης του ευρήματος. Κατόπιν πραγματοποιήθηκαν οι εκάστοτε αναγκαίες εργασίες συντήρησης, που αφορούν στάδια όπως ο καθαρισμός, η αφαλάτωση, στερέωση, αισθητική αποκατάσταση. Τέλος έγινε η αποθήκευση του ευρήματος σε κατάλληλες συνθήκες στις αποθήκες του μουσείου Νικόπολης, αφού αποτυπώθηκε φωτογραφικά μετά το πέρας των επεμβάσεων.

works were also found in the halls. Some of them were conserved in situ, while others became detached on account of the wrong materials used in the past. The in situ interventions involved the cleaning of pithoi and the re-setting of 'loosely' set fragments.

The fragments of shattered pithoi, as well as those of pithoi that were disassembled, were collected and numbered by position and hall. They were then transferred to an indoor space, where the following conservation interventions were carried out: cleaning (chemical and mechanical), desalination, resetting and fixing, where necessary. Once resetting had been completed, the pithoi were transferred in sections to the halls where they were finally attached in the positions in which they were found.

The special finds that came to light following interventions in the two archaeological sites vary in terms of the materials, as findings include objects made of clay, metal, stone, bones and glass. The conservation of these objects was carried out in the conservation laboratory of the archaeological museum of Nikopolis. All of the finds were treated differently depending on their state of preservation and material.

Prior to each intervention, a macroscopic and/or microscopic observation and documentation of the form of corrosion and state of preservation of each find was carried out. Thereafter, all necessary conservation works were carried out, involving stages such as cleaning, desalination, fixing and aesthetic restoration. Lastly, the finds were stored in suitable conditions in the storage facilities of the museum of Nikopolis, after being photographed at the end of the interventions.

Αποκατάσταση της οθωμανικής κατοικίας (κούλια)

Χρυσάνθη Ιωακειμίδου, Καλλιόπη Κουτσotόλη

Στο πλαίσιο του έργου της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του Νεκρομαντείου πραγματοποιήθηκε σειρά εργασιών, που στόχο είχαν την αποκατάσταση του στατικού φορέα και των μορφολογικών στοιχείων της κούλιας, οχυρής οικίας που οικοδομήθηκε κατά την οθωμανική περίοδο πάνω στα ερείπια του αρχαίου κτηριακού συγκροτήματος του Νεκρομαντείου.

Οι κούλιες (πύργοι, παρατηρητήρια) αποτελούν χαρακτηριστικό τύπο κτηρίου, κυρίως της περιοχής που εκτείνεται από τον ποταμό Αχέροντα έως τη νότια Αλβανία. Η κούλια του Νεκρομαντείου είναι ορθογωνικής κάτοψης και αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα, το ισόγειο

Reconstruction of the Ottoman residence (koulia)

Chrysanthi Ioakeimidou, Kalliope Koutsotoli

In the framework of the enhancement of the archaeological site of Nekromanteion a series of works have been carried out with the aim of restoring the static load-bearing structure and morphological elements of the koulia, a fortified residence built during the Ottoman period on the ruins of the ancient building complex of the Nekromanteion.

A Koulia (tower, lookout post) constitutes a characteristic type of building, especially in the region extending from the Acheron River to southern Albania. The koulia of the Nekromanteion has a rectangular floor plan and unfolds on two levels, the ground floor and the first floor. The ground floor, known as the achouri, was an auxiliary area that was

Δυτική όψη κούλιας
μετά τις εργασίες
The west side of the koulia
after the restoration

και τον όροφο. Το ισόγειο, το λεγόμενο «αχούρι», ήταν χώρος βοηθητικής χρήσης και προοριζόταν, κυρίως, για τα ζώα. Ο όροφος αποτελούσε τον κύριο χώρο διαβίωσης, ήταν μονόχωρος και οι τοίχοι του ήταν επιχρισμένοι. Σε επαφή με τον νότιο τοίχο του κτηρίου βρίσκεται πυργίσκος, ο οποίος είναι βατός μόνο από τη στάθμη του ορόφου. Στο ανώτερο επίπεδο του πύργου, στο οποίο ανεβαίνει κανείς μέσω καταπακτής, σώζονται επάλξεις γεγονός που δηλώνει τον αμυντικό του χαρακτήρα.

Το κτήριο είναι κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από λίθινη, ξυλόδετη τοιχοποιία, η οποία διαμορφώνεται από αδρά λαξευμένους λίθους με λίγα θραύσματα πλίνθων και κεράμων, ενώ επιμελώς λαξευμένοι λίθοι χρησιμοποιούνται στις γωνίες του και στην περίμετρο των ανοιγμάτων. Η οικία διαθέτει σημαντικό αριθμό ανοιγμάτων στον όροφο, αλλά ελάχιστα στο ισόγειο. Όσον αφορά στον πυργίσκο, παρατηρείται άνοιγμα με κεκλιμένη ποδιά από μέσα προς τα έξω, εν είδει αποχέτευσης, που πιστοποιεί ότι χρησίμευε και ως αποχωρητήριο.

Η πρόσβαση στο ισόγειο πραγματοποιείται διαμέσου εισόδου, που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του κτηρίου, έξω από τον περίβολο του μοναστηριού. Η πρόσβαση στον όροφο ήταν εφικτή είτε από ανατολικά, σε στάθμη ίδια με αυτή του γειτονικού ναΐσκου, ο οποίος έχει ανεγερθεί επί των τοιχοποιιών του ελληνιστικού κτηρίου, είτε από βόρεια, μέσω κλίμακας, ίχνη της οποίας δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν. Ο σημαντικός αριθμός τυφεκιοθυρίδων στο ισόγειο, στον όροφο και στον πύργο, οι δύο καταχύστρες στη βόρεια και τη νότια πλευρά καθώς και οι επάλξεις του πύργου, ενισχύουν τον αμυντικό χαρακτήρα της οικίας.

mainly intended for animals. The first floor was the main living area, which consisted of a single space whose walls were plastered. Bordering on the southern wall of the building is a turret, which can only be accessed from the level of the first floor. On the upper level of the tower, which can be reached through a hatch, battlements have been salvaged, which indicate the defensive nature of the structure.

The building is entirely made of stone and timber masonry, which is shaped by roughly hewn stones and some fragments of bricks and tiles, while ashlar are used in its corners and on the perimeter of the openings. The residence has a significant number of openings on the first floor, and only a few on the ground floor. As regards the turret, an opening has been observed with a sloping sill from the inside towards the outside, in the form of a drain, which indicates that it was used as toilet.

Δυτική όψη κούλιας πριν τις εργασίες

The west side of the koulia before the restoration

Νέα στοιχεία, τα οποία προέκυψαν από τις εργασίες αποκατάστασης, τον εντοπισμό και τη μελέτη αντίστοιχων κτηρίων στην ευρύτερη περιοχή καθώς και τη βιβλιογραφική έρευνα, οδήγησαν στον επανασχεδιασμό της αρχικής πρότασης αποκατάστασης. Οι μελέτες αυτές περιελάμβαναν τον επανασχεδιασμό της στέγης, του δαπέδου του ορόφου, του δαπέδου του πύργου, των μορφολογικών στοιχείων του κτηρίου και τέλος τη χάραξη εσωτερικής κλίμακας. Επιπρόσθετα, προτάθηκε η λειτουργία του κτηρίου ως μουσείου, όπου στο μεν ισόγειο θα παρουσιάζεται η ιστορία της έρευνας στον αρχαιολογικό χώρο, στον δε όροφο θα παρουσιάζεται η οχυρή κατοικία ενταγμένη στο ιστορικό και χωρικό της πλαίσιο.

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με τη βασική αρχή της αποκατάστασής που ακολουθήθηκε για το

The ground floor can be accessed from the entrance on the northern side of the building, outside the monastery's yard. Access to the first floor was possible either from the east, on the same level as that of the neighbouring chapel, which was erected on the masonry of the Hellenistic building, or from the north via a staircase, of which no traces have been found. The significant number of embrasures on the ground floor, first floor and tower, the two murder holes on the northern and southern sides, as well as the battlements of the tower all underline the defensive nature of the residence.

New information that has arisen from restoration work, the identification and study of similar buildings in the wider area, as well as literary research, have led to the restructuring of the initial restoration proposal. These studies included the redesign of the roof, the floor of the first level,

Κούλια. Το ισόγειο και η νέα σκάλα ανόδου στον όροφο / Koulia. The ground floor and the new interior staircase

σύνολο του κτηρίου, η οποία περιελάμβανε τη διατήρηση, όσο το δυνατόν, περισσότερων υγείων στοιχείων της αρχικής κατασκευής του, ώστε να γίνει αντιληπτή η αρχική του μορφή. Αρχικά, ενισχύθηκαν, στερεώθηκαν και ανακτήθηκαν τμήματα της τοιχοποιίας του κτηρίου τόσο στο ισόγειο, όσο και στον όροφο και τον πύργο. Το ισόγειο, καθώς ήταν βοηθητικός χώρος του κτηρίου για την αποθήκευση προϊόντων και τη διαβίωση των ζώων, αποδόθηκε στην τελική του μορφή πιο αδρά, με εμφανή τη λιθοδομή του.

the floor of the tower and the morphological elements of the building and, lastly, the demarcation of the interior staircase. Moreover, it was proposed that the building should function as a museum, in which the ground floor would be used to present the story of the exploration of the archaeological site, and the first floor would present the fortified residence in its wider historical context.

The works were carried out in accordance with the basic restoration principle that was applied to the entire building,

Ο όροφος της κούλιας μετά τις εργασίες / The first floor of the koulia after the restoration

Από την άλλη ο όροφος, ως ο κυρίως χώρος διαβίωσης, αποδόθηκε πιο επιμελημένα. Οι τοίχοι επιχρίστηκαν, ανακατασκευάστηκαν τα κουφώματα, χαράχτηκε και κατασκευάστηκε νέα στέγη. Καθώς στην αρχική τους μορφή τα κτήρια αυτού του τύπου δεν διέθεταν τζαμιλίκια, τα κουφώματα του ορόφου αποκαταστάθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε εσωτερικά να βλέπει κανείς τα «σκούρα» (παντζούρια) των παραθύρων. Επιπλέον, τοποθετήθηκαν νέες θύρες, στις θέσεις που εντοπίστηκαν αντίστοιχα ανοίγματα, βόρεια και ανατολικά. Σε συμφωνία με τα δεδομένα της επιτόπιας έρευνας σε κτήρια αυτού του τύπου η νέα στέγη επανασχεδιάστηκε, ώστε να είναι εσωτερικά εμφανής ο κατασκευασμένος με ελάχιστα επεξεργασμένους κορμούς δένδρων σκελετός της. Επίσης, το δάπεδο του ορόφου ανακατασκευάστηκε βάσει των στοιχείων που προέκυψαν από τις εργασίες στην τοιχοποιία και αυτών που συλλέχθηκαν από την επιτόπια έρευνα. Στον πύργο, το δάπεδο του ορόφου κατασκευάστηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε μέσω διάφανου ανοίγματος να είναι εμφανές το άνοιγμα της αποχέτευσης στον νότιο τοίχο του κτηρίου, ενώ κατασκευάστηκε εκ νέου και το πατάρι που οδηγεί στο επίπεδο των επάλξεων. Επιπλέον, η ένταξη της κούλιας στην ενιαία κυκλική διαδρομή περιήγησης στον αρχαιολογικό χώρο, επέβαλε την κατασκευή εσωτερικής κλίμακας στο κτήριο, η οποία απουσίαζε στην αρχική του μορφή, διάμεσου της οποίας ολοκληρώνεται η επαφή του επίσκεπτη με το κτηριακό συγκρότημα του Νεκρομαντείου.

which included the conservation of as many of the healthy elements of its initial structure as possible, so as to make its initial form discernible. Initially, sections of the building's masonry on the ground floor, first floor and tower were reinforced, fastened and recovered. The ground floor, being an auxiliary area of the building which was used to store products and keep animals, was rendered more roughly in its final form, clearly exposing its stonework. On the other hand, a more meticulous job was done on the first floor, which served as the main living area. The walls were plastered, the window and door frames were rebuilt, and a new roof was plotted and constructed. Although in their initial form the buildings coming under this type did not have windowpanes, the window frames on the first floor were restored in such a way that one can see the window "shutters" from the inside. Additionally, new doors were installed in the corresponding openings that were detected in the north and east. In line with the data resulting from the field research conducted on buildings of this type, the new roof was redesigned so that its frame, which is made of minimally worked logs, can be visible from the inside. Also, the floor on the first storey was rebuilt based on the information acquired from the works carried out on the masonry, as well as the information gathered from the field research. In the tower, the floor on the first storey was constructed in such a way that the opening of the drain on the southern wall of the building can be seen through a transparent opening. Also, the loft leading to the level of the battlements was reconstructed. Furthermore, the integration of the koulia into the uniform circular tour route through the archaeological site required the construction of an interior staircase in the building, which was absent in its initial form, and which completes the visitors' encounter with the building complex of the Nekromanteion.

Ο εκθεσιακός χώρος της οθωμανικής κατοικίας (κούλιας)

Αθηνά Κωνσταντάκη, Αθηνά Μπουζάκη

Στο εσωτερικό της κούλιας διαμορφώθηκε, σύμφωνα με εγκεκριμένη μουσειολογική - μουσειογραφική μελέτη, εκθεσιακός χώρος διαρθρωμένος σε δύο διακριτές ενότητες, στον όροφο και το ισόγειο. Στον όροφο παρουσιάζεται η οχυρή κατοικία ενταγμένη στο ευρύτερο χωρικό και ιστορικό πλαίσιο. Οι πληροφορίες οργανώνονται σε τέσσερις επιμέρους θεματικές ενότητες, στις οποίες παρουσιάζονται η περιοχή του Φαναρίου κατά τον 19ο αιώνα, οχυρές κατοικίες στην ευρύτερη περιοχή και εν συνεχεία η οχυρή κατοικία του Νεκρομαντείου και η καθημερινή ζωή σε αυτή. Για τη μετάδοση των επιμέρους πληροφοριών επιλέχθηκαν απλά ερμηνευτικά μέσα, κυρίως εποπτικό υλικό, όπως χάρτες, γκραβούρες, παλιές φωτογραφίες και σχέδια, πλαισιωμένα από σύντομα και περιεκτικά επεξηγηματικά κείμενα.

Το ισόγειο διαμορφώθηκε κατάλληλα, ώστε να λειτουργήσει ως κέντρο πληροφόρησης των επισκεπτών και εναλλακτικά ως χώρος διεξαγωγής εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Η οργάνωση των πληροφοριών έγινε σε τρεις επιμέρους θεματικές ενότητες, με έμφαση στο χρονικό των ανασκαφών στον λόφο του Αγίου Ιωάννη και το έργο ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του Νεκρομαντείου. Για τη μετάδοση των επιμέρους πληροφοριών χρησιμοποιήθηκε εποπτικό υλικό, όπως παλιές φωτογραφίες, χάρτες, αποκόμματα εφημερίδων και σχέδια. Επίσης, σε οθόνη τηλεόρασης υψηλής ευκρίνειας προβάλλονται βίντεο μικρής διάρκειας, ώστε να δοθούν στον επισκέπτη επιπλέον πληροφορίες για τον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου, ενώ με κατάλληλη εφαρμογή

The exhibition at the Ottoman residence (koulia)

Athina Konstantaki, Athina Bouzaki

On the interior of the koulia, an exhibition space was arranged in two distinct sections, the first floor and ground floor, in accordance with an approved museological-museographic study. The first floor presents the fortified residence incorporated into the wider spatial and historical context. The information is organised into four separate thematic units, which present the Fanari area in the 19th century, fortified residences in the wider region, the fortified residence of the Nekromanteion and everyday life therein. Simple explanatory tools were selected to disseminate each piece of information, mainly teaching aids such as maps, prints, old photographs and sketches, all accompanied by brief and comprehensive texts.

The ground floor was arranged in such a way as to serve as an information centre for visitors and, alternatively, as an area for hosting educational programmes. The information was organised into three separate thematic units, placing emphasis on the timeline of the excavations on the hill of Agios Ioannis and the project for the enhancement of the archaeological site of the Nekromanteion. Teaching aids were used to convey the different pieces of information, such as old photographs, maps, newspaper clippings and sketches. Also, short videos are screened on a high-resolution television screen so that visitors can obtain further information on the archaeological site of the Nekromanteion, while there is also a suitable touch-screen application providing information on the antiquities in the wider area.

Ο κρημνιστός βουκόλιος, 1963 (Γραμμάει εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας)
The kretanized boukolios, 1963 (Photography of the Archaeological Society)

Ο κήπος του βουκόλιου (αναπαύσαστο χώρο, όπως θα ήταν, 1976 (Γραμμάει εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας)
The garden of the boukolios (resting place of the boukolios, 1976 (Photography of the Archaeological Society)

Το δωμάτιο του βουκόλιου (bedroom, 1963 (Γραμμάει εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας)
The room of the boukolios (bedroom, 1963 (Photography of the Archaeological Society)

Το βουκόλιον (το κρημνιστό), 1963 (Γραμμάει εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας)
The boukolios (the kretanized), 1963 (Photography of the Archaeological Society)

σε ψηφιακή οθόνη αφής (touch screen) δίνονται πληροφορίες για τις αρχαιότητες της ευρύτερης περιοχής.

Βασική αρχή της μουσειογραφικής πρότασης είναι να αναδειχτεί ως έκθεμα το ίδιο το κτήριο της κούλιας. Στο σύνολό της, η έκθεση δεν περιλαμβάνει εκθέματα και τα ερμηνευτικά μέσα της τοποθετήθηκαν σε κατασκευές από υλικά διαφανή και ανάλαφρα, ώστε να μένει ανεμπόδιστη η συνολική εποπτεία κάθε ορόφου.

Τα υλικά των κατασκευών επιλέχθηκαν έτσι ώστε να ταιριάζουν μορφολογικά με τα υλικά της κούλιας, και ταυτόχρονα να καθιστούν ξεκάθαρο ότι αποτελούν μια σύγχρονη κατασκευή για να μην προκαλούν σύγχυση στον επισκέπτη. Όλες οι κατασκευές έγιναν με απευθείας εκτύπωση του εποπτικού υλικού σε πλεξιγκλάς και οξειδωμένες λαμαρίνες, οι οποίες προσομοιάζουν χρωματικά στον χαλκό -υλικό κυρίαρχο στα αντικείμενα της καθημερινής ζωής της εποχής της κούλιας.

Όλες οι κατασκευές στερεώθηκαν είτε με αποστάτες στους τοίχους, σε σημεία με σύγχρονο επίχρισμα, είτε με συρματοσχοίνο αναρτημένο από την οροφή και το δάπεδο με εντατήρες. Κύριο μέλημα της μελέτης ήταν η στερέωση των κατασκευών να γίνεται σε αποκατεστημένα στοιχεία του κτηρίου και όχι σε μορφολογικά στοιχεία της περιόδου χρήσης του.

The basic principle of the museographic proposal is to promote the actual building of the koulia as an exhibit. Overall, the exhibition does not include exhibits and its explanatory tools have been placed in constructions made of transparent and light materials so as not to obstruct the overall view of every floor.

The materials of the constructions were selected in order to match - in terms of morphology - the materials of the koulia, and at the same time they make it clear that they are contemporary constructions so as to avoid confusing the visitor. All constructions were made by directly printing on plexiglass and oxidised plates, which blend in with the colour of copper, the dominant material found on the objects of everyday use at the time of the koulia.

All constructions were mounted on the walls with the use of spacers in parts that were recently plastered, or were suspended from the roof with steel wire, or were fixed to the floor with the use of stretching screws. The first priority of the study was to mount the constructions on restored elements of the building and not on morphological elements from the time of its use.

Ο χώρος κατά την έναρξη των ανασκαφών, 1961 (φωτογράφημα εν Αθήναις Αρχαιολογική Ένωση)
The site at the beginning of the excavations, 1961 (photography of the Archaeological Society)

Ο ΛΟΦΟΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ: ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ THE HILL OF TIMIOS PRODROMOS THE EXCAVATIONS

Ο ανασκαφέας του Νεκρομαντείου, Σωτήρης Δασκαλάς

Ο Σωτήρης Δασκαλάς γεννήθηκε το 1916 στα Ιωάννινα. Φοίτησε στη Ρωμαιο Εκκλησιαστική Σχολή Αθηνών και εν συνεχεία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1949 τοποθετήθηκε ως Εφαρμογών Επιμελητής Αρχαιολογικών Υπηρεσιών, ενώ το 1962 πήρε τον τίτλο του Εφόρου Αρχαιολογικών Υπηρεσιών στην Αρχαιολογική Υπηρεσία μέχρι το 1965, που εξελέγη Καθηγητής της Κλασικής Αρχαιολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ως Αρχαιολόγος της Υπηρεσίας και ως Καθηγητής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου μελέτησε πολλά μέρη της Ηπείρου, εντάσσοντας στα οποία ο Μεσολόγγας. Το 1958 κινήθηκε να πρωτοφορή τον λόφο της ακρόπολης της αρχαίας Εφύρου, ενώ μεταξύ των ετών 1958-1964 και 1975-1979, ταύτισε τη θέση του γυναικείου, από τις αρχαίες πηγές, Νεκρομαντείου στον Αχέροντα με το αρχαίο συγκρότημα που είναι του οικισμού του Μεσολογγίου. Το 1996 έφυγε από τη ζωή ένα μήνα πριν από τον θάνατο της σύζυγου του.

The Nekromanteion excavator, Sotiris Daskalis

Sotiris Daskalis was born in 1916 in Ioannina. He studied at the Rikanos Ecclesiastical School Athens and then in the Department of History and Archaeology of the University of Athens. In 1949 he was assigned as the Curator of Antiquities of Ephesus, and in 1962 became the Director of Antiquities. He served the Greek Archaeological Service until 1965, when he was elected Professor of Classical Archaeology at the University of Ioannina. As an archaeological officer and a Professor of Archaeology in the University he studied the topography of Ephesus, as well as the village Mesolomias. In 1958 he surveyed the hill of the acropolis of ancient Ephesus. During the years 1958-1964 and 1975-1979, he identified the ancient building near Mesolomias village as the Nekromanteion of Acheron known from the ancient sources. In 1996 he passed away about a month after the death of his wife.

Ο λόφος του Τιμίου Προδρόμου, 1953
The Hill of Timios Prodrimos, 1953
© Αρχαία Πρώτα Μεσοποταμίας / Prehistory of 1953

Ο εκθεσιακός χώρος στο ισόγειο και στον όροφο της κούλιας / The exhibition at the ground and first floor of the koulia

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY

ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

- ΑΝΔΡΕΟΥ Η., 1994, *Νέες Προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο*, στο: Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα, 233-265
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία* (1864-1866), Ι, Ιωάννινα
- BESONEN M.R., RAPP G., JING Z., 2003, *The Lower Acheron River Valley: Ancient Accounts and the Changing Landscape*, in: WISEMAN J. & ZACHOS K. (ed.), *Landscape archaeology in Southern Epirus, Greece I* (Hesperia, Suppl. 32), 199-234
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1960, *Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου. Νομός Πρεβέζης. Περιοχή Φαναρίου*, ΑΔ 16, 201-205
- DAKARIS S., 1971, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Athens (Ancient Greek Cities 4)
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1972, *Θεσπρωτία. Αρχαίες Ελληνικές πόλεις*, τ.15, Αθήνα
- HAMMOND N. G. L., 1967, *Epirus, The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and the Adjacent Areas*, Oxford
- HUGHES S.T., 1820, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, vol. II, London
- ΖΑΧΟΣ Κ., 1990, *Ανασκαφικές εργασίες-Εντοπισμός αρχαίων μνημείων. Νομός Πρέβεζας. Κοινότητα Μεσοποτάμου*, ΑΔ 45, 250
- ΜΟΥΣΕΛΙΜΗΣ ΣΠ. Γ., 1980, *Αρχαιότητες της Θεσπρωτίας*, Ιωάννινα
- WOZNIAK F., 1984, *Late Roman fortifications in Epirus*, HX 26, 71-77

ΝΕΚΡΟΜΑΝΤΕΙΟ

- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΑΜ., 1979, *Έντυπες σφραγίδες σε λαβές αμφορέων από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα και τη Δωδώνη*, Δωδώνη 8, 279-298, πιν. 1-7
- BAATZ D., 1982, *Hellenistische Katapulte aus Ephyra (Epirus)*, AM 97, 211-233, taf.45-47
- BAATZ D., 1994, *Bauten und Katapulten des römischen Heeres*
- BAATZ D., 1999, *Wehrhaftes Wohnen. Ein befestigter hellenistischer Adelsitz bei Ephyra (Nordgriechenland)*, Antike Welt 30.2, 151-155
- ΓΡΑΒΑΝΗ Κ., 1988/89, *Κεραμική των Ελληνιστικών χρόνων από την Ήπειρο*, HX 29, 89-132, πιν.1-8
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ. Ι., 1972, *Αρχαιότητες Ηπείρου, Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, Εφύρα-Πανδοσία-Κασσώπη*
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ.Ι., 1993, *Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα*, Αθήνα
- ΖΗΔΡΟΥ Κ., 2008, *Ηπειρωτικά Ιερά και Μαντεία. Δωδώνη-Νεκρομαντείο*, Αθήνα
- ΣΟΥΡΕΦ ΚΩΣΤΑΣ Ι., 1986, *Μυκηναϊκές Μαρτυρίες από την Ήπειρο*, Διδ. Διατριβή, ΑΠΘ
- ΣΟΥΛΗ ΧΡ. & ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΑΜ., 1983, *Βιβλιογραφία για την Ήπειρο* (1981-1982), Προϊστορική και Κλασική Αρχαιολογία, HX 25, 305-306
- ΣΟΥΛΗ ΧΡ., ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ ΑΜ., ΓΡΑΒΑΝΗ Κ., 1997, *Μνήμη καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Δωδώνη 26, 7-27
- ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ ΧΡ., 1979, *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον* (Διδ. Διατρ.) 99-110

ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ ΧΡ., 1983, *Αγνύθες από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα*, Δωδώνη 12, 9-43

ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ ΧΡ., 1997, *Τοπογραφικές παρατηρήσεις ως προς τα Ιερά της Αρχαίας Ηπείρου*, Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond, Παράρτημα «Μακεδονικών», Αρ. 7, 429-447

ΧΑΛΚΙΑ Ε. & ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ., 1978, *Στερέωση Μνημείων και Διαμόρφωση χώρων. Νομός Πρέβεζας. Μεσοπόταμος. Αγ. Ιωάννης*, ΑΔ 34, Χρονικά, 250-251

WISEMAN J.R., 2001, *Landscape archeology in the Territory of Nikopolis*, in: ISAGER J. (ed.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and the Northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism* (Monographs of the Danish Institute at Athens 3), Athens, 43-61

WISEMAN J.R. & ZACHOS K. (eds), 2003, *Landscape Archeology in Southern Epirus, Greece I*, Hesperia Suppl. 32, Athens

ΕΦΥΡΑ

MERKOURI CH.-KOULI M., "The Spatial Distribution and Location of Bronze Age Tumuli in Greece", in E. Borgna-S. Celka (eds), *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, TMO 58, 2011, 203-217.

OIKONOMIDIS S., PAPAYIANNIS A., TSONOS A., "The Emergence and the Architectural Development of the Tumulus Burial Custom in NW Greece (Epirus and the Ionian Islands) and Albania and its Connections to Settlement Organization", in E. Borgna-S. Celka (eds), *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, TMO 58, 2011, 185-201.

PAPADOPOULOS TH., "Tombs and Burial Customs in Late Bronze Age Epirus", in R. Laffineur (ed), *Thanatos. Les coutumes funéraires en Egée à l'âge du Bronze*, Aegaeum 1 (1987), 137-143.

PAPADOPOULOS TH., "Settlement Types in Prehistoric Epirus", in P. Darcque et R. Treuil (eds), *L'habitat égéen préhistorique*, BCH suppl, XIX (1990), 359-367.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Θ. - ΚΟΝΤΟΡΛΗ Λ., *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας-Ιονίων Νήσων*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2003, 1-37.

SGOURITSA N., "The Aegeans in the Central Mediterranean: the Role of Western Greece", in R. Laffineur et E. Greco (eds), *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, Aegaeum 25 (2005), 515-526.

TARTARON TH., *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, Greece*, BAR IS 1290, 2004.

